

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**

Əlyazması hüququnda

İlham Mikayıl oğlu Tahirov

DİLDƏ TEMPORALLIQ SAHƏSİ

(Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə)

İxtisas: 10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2008

Dissertasiya Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Ağamusa Axundov
AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Qəzənfər Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor

Həbib Zərbəliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Balaxan Hüseynov
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı müəssisə:

***Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi
dilçilik kafedrası***

Müdafiə _____ 2008-ci ildə saat _____
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri namizədi alimlik
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən
Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, Azər-
baycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq
olar.

Avtoreferat _____ 2008-ci ildə göndərilmişdir.

**D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:**

Q.İ.Məşədiyev

Azərbaycan dilçiliyində dilin (dillərin, dialektlərin) hərtərəfli tədqiqi sahəsində önəmli uğurlar əldə edilmişdir. Bununla belə, dilin ayrı-ayrı səviyyələrinə aid müxtəlif kateqoriyalarla əlaqədar olan bəzi problemlər hələ də tam öyrənilməmiş qalmaqdadır. Bunlardan biri də spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edən zaman kateqoriyası problemidir. Düzdür, Azərbaycan dilçiliyində zaman kateqoriyası gərəkli dərəcədə araşdırılmış, onun tədqiqinə ayrıca monoqrafiyalar¹, dissertasiyalar², dəyərli məqalələr³ həsr edilmiş, dərslərdə¹

¹ Axundov A. Felin zamanları, Bakı, 1961; Cahangirov F. Perfekt zamanlar, Bakı, 2000; Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində felin zamanlar sistemi. Bakı, 2004; Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı: Nurlan, 2005; Əsgərov M. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003; Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı, 1986; Müasir Azərbaycan dili, II cild, Morfologiya. Bakı: Elm, 1980; Sadiqov R. Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri. Bakı: Nurlan, 2004; Гусейнова Л. Система длительных времен глагола (на материале английского и азербайджанского языков). Баку: Нурлан, 2006.

² Cahangirov F. İngilis dilində perfekt zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Fil. elm. nam. ... dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2000; Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində felin zamanlar sistemi. Fil. elm. dok. ... dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2006; Axundov A. Категория времени глагола (на материале азерб. языка) Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 1958; Гаджиева Т. Система форм прошедшего времени глагола в современном азербайджанском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 1958; Мамедалиев В. Сравнительно-типологический анализ временных форм глагола в современных арабском и азербайджанском литературных языках. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Тбилиси, 1968; Мамедова А. Понятие времени и его выражение в азербайджанском языке синтаксическими единицами. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 1990.

³ Axundov A. Felin indiki zamanı // ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı, 1958, № 2, s. 119-130; Axundov A. Felin keçmiş zamanı. Şühədi keçmiş // ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı, 1958, № 4, s. 43-52; Axundov A. Fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyaları // Ağamusa Axundov. Dil və Ədəbiyyat. I cild, Bakı, 2003, s. 199-203; Axundov A. Türk dillərində zaman və sıra kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi // Ağamusa Axundov. Dil və Ədəbiyyat. I cild, Bakı, 2003, s. 260-266; Hüseynov Ə. Müasir ingilis dilində indiki zaman feli sifətinin Azərbaycan dilində ifadə vasitələri // Azərbaycan məktəbi, 1971, № 3, s. 17-21; İmanova S. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman və məkan qrammatik əlaqələrinin ifadəsi // Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin Elmi Əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1975, № 6, s. 56-62; Kərimov Y. Fel zamanlarının məna xüsusiyyətlərinə aid bəzi qeydlər // Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1973, № 3, s. 21-26; Axundov A. Изъявительное наклонение в азербайджанском языке (опыт структурного анализа) // Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку, 1968, с. 131-137; Будагова З. К вопросу о категории времени глагола в современном азербайджанском языке // Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках, Баку, 1968, с. 16-26; Гаджиева Т. Система

ondan ətraflı bəhs edilmişdir. İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində zamanla bağlı aparılmış araşdırmalarda zaman probleminin ayrı-ayrı yönləri tədqiq edilib öyrənilmişdir. Lakin bu tədqiqatlarda zaman problemi əsasən felin zaman kateqoriyası ilə hədudlanmışdır. Bəllidir ki, zaman kateqoriyası kəmiyyət, keyfiyyət, modallıq, inkarlıq və s. kateqoriyalar kimi daha genişdir və həm də (məkanla yanaşı) ekstralinqvistik təbiətə malik kateqoriyalardandır. Bu baxımdan digər dilxarici kateqoriyalar kimi zaman da dildə inikas edir, müxtəlif vasitələr ilə ifadə edilir. Zaman dildə xüsusi bir semantik kateqoriya əmələ gətirir. Semantik kateqoriya olaraq zaman, haqqında bəhs olunan situasiya, hal, vəziyyət və onların elementlərinin danışanın nitq momentinə və ya hər hansı başqa hesablanma nöqtəsinə görə zamanının insan tərəfindən qavranılmasını, dərk edilməsini və anlanmasını əks etdirir. Bununla yanaşı, zaman həm də eyni «semantik kateqoriyaya əsaslanan funksional-semantik sahə olub, bu və ya digər dildə, həmin semantik kateqoriyanın çeşidli variantlarını ifadə etmək üçün istifadə edilən qrammatik (morfoloji və sintaktik), leksik, eləcə də ... leksik-qrammatik, qrammatik-kontekstual vasitələr qrupunu əhatə edir»².

Dilçilikdə zamanın və zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi üçün dilin müxtəlif səviyyələrində semantik kateqoriya şəklində formalaşaraq, bir-birini müşayiət edən ifadə vasitələrinin mövcudluğu haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Həmin mülahizələrə əsasən, leksik səviyyədə zaman münasibətlərinin ifadəsi üçün leksik-semantik kateqoriya, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik kateqoriya, sintaktik səviyyədə də sintaktik-semantik kateqoriya mövcuddur. Bu kateqoriyalar zaman semantikasının daşıyıcısı olub, müəyyən funksional-semantik fərqlərə də malikdir. Deyək ki, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik kateqoriya təşkil edən felin zaman formalarının funksiyası gerçəklikdə cərəyan edən hadisələrin zamanı ilə nitq momentinin

форм прошедшего времени глагола в современном азербайджанском языке // Известия АН Азерб. ССР. Серия общест. наук, 1958, № 3, с. 73-90; Джафаров С. О постановке вопроса склонения глагола в азербайджанском языке // Вопросы категорий времени и склонения глагола в тюркских языках. Баку, 1968, с. 71-83; Рагимов М. К вопросу о формировании категории склонения и ее отношение к категории времени в азербайджанском языке // Вопросы категорий времени и склонения глагола в тюркских языках, Баку, 1968, с. 117-130; Ширалиев М. Разногласие вокруг глагольно-временной системы тюркских языков // Вопросы категорий времени и склонения глагола в тюркских языках. Баку, 1968, с. 191-193.

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. 3-cü hissə. Bakı, 1983; Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1985; Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1979; Seyidov Y. Azərbaycan dili. Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik. Bakı, 1998; Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (ikinci nəşr). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002.

² Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Л.: Изд. Наука, 1990, с. 5.

nisbətirdisə, leksik səviyyədə leksik-semantik kateqoriya əmələ gətirən temporal leksikanın daşdığı funksiya kommunikasiya aktında təsvir olunan hadisələri zaman ardıcılığına uyğun olaraq lokallaşdırmaqdır. Kommunikasiyada zaman münasibətlərinin qurulması prosesində kateqoriyalararası qarşılıqlı əlaqə baş verir. Zaman kateqoriyasının kontensiv münasibətlərinin dilin müxtəlif səviyyələrində təzahürü sahəsində aparılan araşdırmalar üçün müqayisəli tipoloji yön müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Zaman kimi fundamental bir fəlsəfi-məntiqi kateqoriyanın linqvistik yönümü onu dilin tək-cə morfoloji səviyyəsi ilə məhdudlaşdırmayıb, bu kateqoriyanın səviyyələrarası təqdimatı məsələlərini işıqlandırmaq zərurətini meydana çıxarır. Dil və təfəkkürün dialektik şəkildə bir-biri ilə bağlılığı şərti fikir bilavasitə gerçəkliyi əks etdirir. Ona görə də dil və nitqi vəhdətdə götürərək, onların bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərməklə fəaliyyətdə olmasını üzə çıxarmaq, onların birgə fəaliyyətinin hansı müstəvidə mümkünlüyünü arayıb-axtarmaq istiqamətində araşdırmalar davam etdirilir. Dil və şüur, nitq və təfəkkür modellərinin qurulmasına funksional-qrammatik istiqamət əsas götürülməklə dil sahələri nəzəriyyəsi mövqeyindən yanaşılır. Dil sahələri nəzəriyyəsi dil və nitq faktlarını *məqsəd – vasitə* prinsipi üzrə təhlil etməyə, yəni müəyyən kommunikativ məqsədlərə yetişmək üçün hər hansı bir dilin hansı vasitələrə malik olduğunu, eləcə də həmin vasitələrin bir-birinə hansı münasibətdə olduğunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Bununla belə, funksional səviyyələrarası sahəvi modelləşdirmələrin kontensiv tipologiyaya tətbiqi məsələləri, demək olar ki, işlənilməmişdir.

Deyilənlər Azərbaycan dilçiliyində universal zaman kateqoriyasının (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə) kontrastiv-tipoloji aspektdə öyrənilməsinin nə qədər aktual olduğunu göstərir. Bu tədqiqatın aktuallığı bir də ondadır ki, o, müxtəlif dillərdə həm məzmun planında, həm də formal ifadə vasitələri aspektində dilçilikdə ən çox diskussiyalara səbəb olan temporalı kimi mürəkkəb və ziddiyyətli kateqoriyanın təhlilinə yönəlmişdir. Zaman probleminə müxtəlif dillərdə çoxsaylı araşdırmalar həsr olunsada, müxtəlif dillərdə geniş faktiki materiallar toplansa da, ayrı-ayrı dillərdə bir çox xüsusi məsələlər aydınlaşdırılsa da, bu sahədə çox şey hələ də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır.

Müasir tədqiqatlarda zaman kateqoriyasının ümumi və xüsusi məsələlərinin təhlilində yeni metod və formaların axtarışına da müəyyən cəhdlər edilir. Zaman kateqoriyasının fiziki, məntiqi-fəlsəfi və xüsusilə linqvistik yönləri ilə əlaqəli olan həmhüdüdü məsələlərin öyrənilməsi və həmin məsələlərin həlli üçün edilən cəhdlər Azərbaycan dilçiliyində temporallığın bir sıra xüsusi məsələlərinin lazımi dərəcədə anlaşılmasını və bu zaman digər dillərin materialları üzrə aparılan müasir araşdırmaların nəticələrinin nəzərə alınmasını

tələb edir. Müqayisə-qarşılaşdırma səpkili tədqiqatların təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif struktur-tipoloji xüsusiyyətlərə malik dillərin materialları üzrə aparılan kontrastiv tədqiqatlar qarşılaşdırılan dillərin hər biri üçün əhəmiyyət kəsb edən faydalı nəticələrə gətirib çıxarır. Dillərin müqayisə-qarşılaşdırma üsulu ilə tədqiqi bu və ya digər hadisənin daha təfərrüatlı öyrənilməsinə imkan verir, vahid müqayisə metodları əsasında təhlildə yeni nəticələrin əldə edilməsinə yol açır.

Müqayisə-qarşılaşdırma əsasında aparılan tədqiqat işlərində əsas diqqət həmin dillərdə nəzərdən keçirilən obyektlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə yönəldilir. Belə obyektlər makro- və mikrosistemlər, səviyyə və yarım səviyyələr ola bilər. Bu baxımdan tədqiqatımızın *predmetini* müxtəlif sistemli (müxtəlifquruluşlu) dillər olan Azərbaycan və ingilis dillərində dil zamanının, yəni temporallığın strukturu və semantikasi, yəni felin zamanları, söz, söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində zaman münasibətlərinin ifadəsi təşkil edir. Belə bir tədqiqatın zəruriliyi aşağıdakı amillərlə də şərtlənir:

-Azərbaycan dilçiliyində fiziki, məntiqi-fəlsəfi və dil zamanları arasında münasibət məsələsi kifayət qədər öyrənilməmişdir;

-Azərbaycan dilində temporallığın vahid məzmun planı sistemi məsələsi işlənib hazırlanmamışdır;

-Azərbaycan dilində temporal münasibətlərin ifadə vasitələri sistemi üzə çıxarılmamışdır;

-Azərbaycan dilinin materialı üzrə sintaktik və xüsusən də leksik temporallığın bir çox məsələləri işıqlandırılmamışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi temporallıq sahəsinin Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə modelləşdirilməsindən, temporallığın struktur, semantik və funksional xüsusiyyətlərinin kontrastiv planda kompleksli şəkildə öyrənilməsindən ibarətdir. Bu məqsəd çərçivəsində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

-Zamanın çoxaspektli təbiətini, dil zamanının fiziki, məntiqi və fəlsəfi əsaslarını təbiətşünaslıq və dilçilik elmlərinin son nailiyyətləri işığında nəzərdən keçirmək;

-Türk dillərinin hər birində tətbiq edilə bilən universal zaman münasibətləri sistemini qurmağa cəhd etmək;

-Temporal mənaların müxtəlif dil səviyyələrində ifadə vasitələrini kompleksli şəkildə üzə çıxarmaq;

-Qarşılaşdırılan dillərdə temporal sahəsinin üfüqi və şaquli strukturlarını modelləşdirmək;

-Temporal mənaların ifadəsi üçün istifadə olunan formaların hər iki dildə dominantlıq və periferiyalıq səciyyələrini ayırd etmək;

-Temporalallığın ifadə vasitələrinin işlənmə tezliyinin statistikasını vermək;

-Temporal mənaların müqayisəli-tipoloji və funksional uyğunluq dərəcələrini göstərmək.

Qarşıya qoyulan məsələlərin həllində gerçəklik, təfəkkür və dilin nisbəti, ətraf aləmin dərkində bu həlqələrin üçlüyünün vəhdəti barədə fəlsəfi müddəa, eyni zamanda ümumi, xüsusi və təkənin ayrılmaz vəhdəti barədə ümumfəlsəfi prinsip əsas götürülür.

Tədqiqatın yeniliyi. 1) Temporal münasibətlər iki müxtəlif sistemli dilin materialları üzrə müxtəlif dil səviyyələrində kompleksli şəkildə və sistemli yanaşma əsasında işıqlandırılır. İlk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində temporallığın dildə ifadə vasitələri funksional-semantik sahə müstəvisində tədqiq edilir. Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrində təzahür edən temporal anlayışların kompleks təsviri sahə metodikasına uyğun olaraq təqdim olunur. 2) Temporal vasitələrin aşkarlanması, qrammatik mənalardan formalaşmasında onların rolunun müəyyənəndirilməsi, temporal münasibətlərin ifadə vasitələri ilə aspektual-temporal münasibətlərin ifadə vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi məsələlər kontrastiv-tipoloji aspektdə işıqlandırılır. Azərbaycan dilinin müxtəlif səviyyələrinə aid temporal ifadə vasitələrinə bu tədqiqatda tətbiq olunan yanaşma üsulu müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin qanunauyğunluqlarını araşdırmaq üçün geniş imkanlar açır. 3) Tədqiqatda sahə nəzəriyyəsi işığında temporallığın ikiyeplanlı obyektiv-subyektiv dil kateqoriyası kimi şərhini inkişaf etdirilir ki, bu da fiziki, obyektiv zaman və perseptual zaman, qrammatik zaman, dil zamanı və lingvistik zaman kimi anlayışlara, onların qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birinə uyğunluq dərəcələri məsələlərinə müraciət edilməsinə zəmin yaradır. 4) Azərbaycan dilinin materialı üzrə leksik və sintaktik temporallığın bir çox məsələləri ilk dəfə olaraq bu tədqiqatda işıqlandırılır. 5) Funksional-semantik sahənin mərkəz-periferiya struktur tipini müəyyənəndirilməsi üçün bu tədqiqatda tətbiq edilən diferensial əlamətlərin bir binar cütünü (*semantik funksiyanın reallaşması üçün spesifik əlamətlərin maksimal ümumiliyi, mücərrədliyi (mərkəz üçün) - semantik funksiyanın reallaşması üçün spesifik əlamətlərin konkretliyi, dəqiqliyi (periferiya üçün)*) sahə nəzəriyyəsinin zənginləşdirilməsində bu əsərin yeniliklərindən sayıla bilər.

Tədqiqatın metodları, materialları və proqram təminatı. Qarşılaşdırılan dillərdə temporal sahənin strukturunu aşkarlamaq üçün təsviri, müqayisə-qarşılaşdırma, modelləşdirmə, funksional və komponentli təhlil, statistik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatda temporal kateqoriyası semantik planda öyrənilir. Bununla yanaşı, o, hər iki dildə temporal münasibətlərin müxtəlif, yeni leksik, morfoloji və sintaktik ifadə vasitələrinin funksional qarşılıqlı əlaqəsinin semantik əsası olaraq xüsusi bir bütöv – funksional-semantik sahə kimi nəzərdən keçirilir.

Leksik səviyyədə qarşılaşdırılan dillərdə zaman anlayışı bildirməklə işlənmə tezliyi kifayət qədər yüksək olan və həmin dillərin leksikoqrafik mənbələrində qeydə alınan leksik vahidlər, başqa sözlə, temporallığın leksik ifadə vasitələri olan temporal leksika araşdırılır. Morfoloji səviyyədə temporallığın ifadə vasitələrinin təhlili xəbər şəklinin formaları ilə məhdudlaşır. Sintaktik səviyyədə təhlil edilən vahidlər temporallığı reallaşdıran strukturlar

kimi söz birləşmələri, tərkiblər və cümlələrdən ibarətdir. Tədqiqatda təhlilə cəlb edilən vahidlərin seçilmə dairəsi müstəqil şəkildə və ya digər vahidlərlə birləşərək temporal münasibətlər ifadə edə bilən vahidlərlə məhdudlaşır.

Tədqiqat Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında yerinə yetirilmişdir. Faktiki dil materialı kimi təhlilə müasir Azərbaycan və ingilis bədii ədəbiyyatından və qəzetlərdən toplanan nümunələr cəlb olunmuşdur. Bu materialların müasir texnologiyalar səviyyəsində emalı üçün *Dilmanc* azərbaycanca-ingiliscə və ingiliscə-azərbaycanca məşin tərcüməsi sisteminin işçi qrupunda BDU-nun tətbiqi riyaziyyat fakültəsinin magistrantı, proqramçı Samir Şəfaqətovun köməyi ilə ayrıca proqram təminatı işlənib hazırlanmışdır. *Mətnlə axtarış* adlanan proqram vasitəsilə Azərbaycan və ingilis dillərində 6000 səhifə bədii ədəbiyyat, 1000 səhifəyə yaxın qəzet materialı elektron şəkildə emal edilmiş, statistik nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda dünyanın elmi mənzərəsinin əsas konseptlərindən biri olan zaman problemi işıqlandırılır, real, perseptual və konseptual zamanların nisbəti əsasında dil zamanı təhlil edilir, bu təhlilin nəticələri iki müxtəlif sistemli dilin materiallarının müqayisəsi əsasında əldə edilir. İşdə əsas diqqət perseptual zamanın dildə ifadə vasitələrinin strukturlaşdırılmasına yönəlmişdir. Tədqiqat Azərbaycan dilçiliyində temporal münasibətlərin ifadə vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin nəzəri əsaslarını təsbit etmişdir. Əsər Azərbaycan dilinin funksional qrammatikasının hazırlanmasında, qrammatik və funksional-semantik kateqoriyaların təsvirində çox əhəmiyyətlidir və türk dillərində eyni səpkidə aparılacaq tədqiqatlar üçün də istiqamətverici ola bilər. Onun nəticələrindən müasir Azərbaycan və ingilis dillərinin bu sahə ilə bağlı bir sıra digər məsələlərinin işlənməsində, türk dillərinin funksional qrammatikalarının hazırlanmasında, ali təhsil müəssisələrində müqayisəli və funksional qrammatika və leksikologiyaya aid seçmə fənlərin tədrisində istifadə oluna bilər. Tədqiqatda istifadə edilmiş faktiki dil materialları Azərbaycan və ingilis dillərinin semantik lüğətlərinin hazırlanması işində də yararlı olar.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Azərbaycan və ingilis dillərində temporallıq monosentrik bir sahə olub, həmin semantik kateqoriyanın ifadəsi üçün istifadə edilən qrammatik (morfoloji və sintaktik), leksik və leksik-qrammatik vasitələr kompleksini ehtiva edir.

2. Temporallığın məzmun planında aşkarlanan mənalарının ifadəsində Azərbaycan və ingilis dilləri xeyli oxşarlıq nümayiş etdirir. Şübhəsiz, bu, tam oxşarlıq ola da bilməz, çünki dildə bu və ya digər məna onun struktur-tipoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ifadə edildiyinə görə qarşılaşdırılan hər iki dildə temporallığın bir-birindən fərqlənən ifadə vasitələri də vardır.

3. Temporal münasibətlərin dildə ifadəsində istifadə edilən vasitələr həmin münasibətlərin real xarakteri ilə bağlı olmayıb, onların dərk edilməsində təzahür edir. Temporal münasibətlərin ifadəsində dil vasitələrinin seçilməsi dil daşıyıcılarının dünyanı qavraması tərzilə şərtlənir.

4. Tədqiq edilən dillərdə leksik səviyyədəki dil vahidləri felin zaman formaları ilə birgə vahid strukturlaşmış bütöv əmələ gətirir və temporalıq sahəsinin tərkibinə periferiya elementləri şəklində daxil olur.

5. Leksik temporal vasitələr dildə fel forması ilə ifadə edilən zaman mənasının dəqiqləşdiricisi və konkretləşdiricisi rolunda çıxış edir. Temporal leksik vasitələr həm də felin zaman formalarının mənasını neytrallaşdırmaq, hökmün temporal planını başqalaşdırmaq iqtidarındadır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri barədə elmi nəşrlərdə mütəmadi olaraq məlumat verilmişdir. Tədqiqatın materialları və əldə edilən nəticələr “Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası” (20,2 ç.v.), “Temporal leksika” (8,8 ç.v.) adlı monoqrafiyalarda, eləcə də nüfuzlu elmi məcmuələrdə dərc edilmiş 26 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, beş fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir.

TƏDQIQATIN MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində məsələnin qoyuluşu şərh olunur, mövzunun seçilməsi və aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **I fəsl**i «**Zaman kateqoriyasının ümumi nəzəri məsələləri**» adlanır. Bu fəsildə universal zaman kateqoriyasının çoxaspektli təbiəti, fiziki, məntiqi-fəlsəfi və dil zamanları arasında münasibət, xronoloji zaman parametri, zaman momenti, nitq momenti və ya danışq vaxtı (anı) kimi ümumi nəzəri məsələlər işıqlandırılır.

İnsan özünün praktik fəaliyyətinin bütün sahələrində zaman amili ilə üzləşir. Zaman çoxaspektli təbiətə malikdir və materiyanın müxtəlif struktur səviyyələrində, idrakin və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində xüsusi məzmun və spesifikasika ilə təzahür edir. Araşdırma üçün götürüdükləri obyektin spesifikasiyasından asılı olaraq, müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri xüsusi «zaman»ların mövcud olması ideyası üzərində israr edirlər. Məsələn, kimyaçılar kimyəvi elementlərin əmələ gəlməsi və mənşəyi ilə bağlı «kimyəvi zaman»dan, bioloqlar canlının təkamülü, heyvan və bitki növlərinin mövcudluq müddəti, onların bir-birini ardıcıl əvəzləməsi, eləcə də yaş dəyişmələri ilə əlaqədar «bioloji zaman»dan¹, fizioloqlar şərti reflekslərin öyrənilməsinə diqqət yetirməklə

¹ Ершов Ю.А. Биологическое время и его моделирование в квазихимическом пространстве –//<http://www.chronos.msu.ru/reports/>; Михайловский Г.Е. Биологическое время, его организация, иерархия и представление с помощью комплексных величин

«fizioloji zaman»dan, geoloqlar müxtəlif süxur növlərinin və onların tərkib hissələrinin əmələ gəlməsi, geoloji proseslərin dəyişməsi qanunauyğunluqları ilə bağlı «geoloji zaman»dan bəhs edirlər. Bədii yaradıcılıqla məşğul olanlar, estetiklər, incəsənət mütəxəssisləri «bədi zaman»ın, iqtisadçılar «iqtisadi zaman»ın, tarixçilər «tarixi zaman»ın mövcudluğunu iddia edirlər. Dilçilər isə dilə məxsus olan zamanın və ya «linqvistik zaman»ın mövcudluğunu şübhə doğurmayan fakt hesab edirlər. Hər bir konkret elm sahəsi öz obyektinin spesifik zamanını müəyyənləşdirməyə cəhd edir. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı elm sahələrinin zaman problemi ilə bağlı əldə etdiyi nəticələrin ümumiləşdirilməsi məsələləri diqqət mərkəzinə keçirilir. Məhz bunun nəticəsi olaraq 1966-cı ildə *Zamanın öyrənilməsi üzrə beynəlxalq cəmiyyət* yaradılmışdır. Bu cəmiyyət fiziki, üzvi, intellektual və sosial aləmdə zaman ideyası və zamanın oynadığı rol ilə maraqlanan, müxtəlif sahələr üzrə alim və tədqiqatçıların peşəkar cəmiyyəti olaraq yaradılmışdır. Dünyanın 33 ölkəsini təmsil edən 300-dən çox alim və tədqiqatçı bu cəmiyyətdə bir araya gələrək çoxaspektli zaman problemini araşdırmaqla məşğul olmuşlar.

«Zamanın ayrı-ayrı formalarının və ya «modallıq»larının hər biri zamanın nisbi dərk edilməsinə, eləcə də hər bir xüsusi elm sahəsində təsbit edilmiş və dünyanın ayrı-ayrı elmi mənzərəsinin tərkib hissəsi olan xüsusi zaman konsepsiyasına əsaslanır»².

Filosof və təbiətşünasların zaman probleminə olan marağının bir neçə minillik tarixi varsa, linqvistlərin bu problemlə maraqlanmalarının tarixi bir o qədər də qədim deyil. Zamanın linqvistik aspekti dedikdə adətən real zamanın müəyyən modellərinin dildə əks olunması başa düşülür. Dildə zaman elə kateqoriyalar sırasına aiddir ki, onların köməyi ilə insanın linqvistik və ekstralinqvistik fəaliyyətləri arasında münasibətlər təyin olunur. Zaman elə kateqoriyalar sırasına daxildir ki, onlar nəinki dil vasitəsi ilə təsvir edilir, həm də dilin özündə, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda təzahür edir. Məlum olduğu kimi, zamanın fəlsəfi şərhində *real varlığın mövcudluq forması kimi* başa düşdüyümüz *zaman* ilə *cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənəvi həyatının sərbəst parametri kimi mədəniyyətdə, cəmiyyətdə və fərdi şüurda inikas edən zaman* arasında fərqlə istinad edilir. Sonuncu forma elmdə *perseptual zaman* kimi məlumdur. Perseptual zaman real gerçəkliyin qavranmasında iştirak edən koqnitiv struktur və proseslər arasında müstəsna rola malikdir. Onun köməyi ilə real aləm «proyeksiya olunan aləm»ə transformasiya olunur və bununla da real

–//<http://www.chronos.msu.ru/reports/>; Lolaev T.P. Time as a function of a biological system – //<http://www.chronos.msu.ru/rereports/>.

¹ Лазарев С.С. Понятие "время" и геологическая летопись земной коры – //<http://www.chronos.msu.ru/rereports/>; Симаков К.В. Методологический аспект проблемы геологического времени – //<http://www.chronos.msu.ru/rereports/>

² Тарасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахронии. Автореф. дисс... докт. филол. наук. Краснодар, 1993, с. 20.

zaman insanın şüuru üçün əlçatan olur. Perseptual zaman bu səbəbdən özündə daha çox subyektiv elementi ehtiva edir: duyğu, hiss, həyəcan, fikir və xatirələrin bir-birini əvəz etməsi ilə bağlı olan indini, keçmişi və gələcəyi hissetmə, yəni «zaman hissiyyatı», hər şeydən əvvəl, onunla əlaqəlidir. Dialektik-materialist inikas nəzəriyyəsinə görə, bizim duyğularımız obyektiv surətdə mövcud olan əşya və predmetlərin obrazları, kopyıalarıdır. Beləliklə, perseptual zaman obyektiv şəkildə mövcud olan zamanın, real zamanın inikasidir. Amma insanın perseptual zamanı zamanın real fiziki xassələri ilə sıx şəkildə bağlı olsa da, o, saat vasitəsilə ölçülən real zamanla heç də həmişə tam üst-üstə düşmür. Perseptual zaman fiziki zamandan məhz nisbi, «proyeksiya olunan» təbiəti ilə fərqlənir. Perseptual zaman bizim tədqiqatda obyektiv gerçəklik hadisələrinin ümumi zaman əlaqələrinin inikası olaraq nəzərdən keçirilir. Bununla yanaşı, *perseptual zamana həm obyektiv zamanın xassələrini adekvat şəkildə əks etdirən, həm də onların şüurda subyektiv əksi olan anlayışlar sistemi kimi baxmaq* olar.

Obyektiv zamanın dərk edilməsi mahiyyətcə dildən ayrılmazdır. Bu səbəbdən dillərin verdiyi materialların təhlili perseptual zamanın xassələrinin öyrənilməsinin ən mühüm üsullarındandır. Təbii dil perseptual zaman vasitəsilə şüurumuzda proyeksiyası alınan real aləm ilə əlaqələnir. Bunları nəzərə alaraq hesab etmək olar ki, dildə zamanın interpretasiyası (=dil zamanı) ontoloji cəhətdən şərtlənir. Ona görə də biz *dildəki zamana məhz perseptual zamanın inikası kimi* yanaşırıq. Dil zamanının özəlliyi ondadır ki, o, real və perseptual zamanın xüsusiyyətlərini dil formalarında təzahür etmə münasibətlərini nümayiş etdirir. Dil bütövlükdə, eləcə də dildəki zaman formaları (dildəki zaman formaları həm feli, həm də qeyri-feli zamanları əhatə edir) obyektiv gerçəkliyin dərk edilməsindən yaranan və dil vahidlərinin semantikasında təsbit olunan mücərrəd məntiqi anlayış-terminlərdə strukturlaşmışdır. Bu səbəbdən zamanın fiziki modellərinin qurulmasının əsasında hadisələrin kəmiyyət səciyyəsi olduğu halda, zamanın lingvistik modellərinin qurulmasının əsasında zaman münasibətlərinin keyfiyyət xarakteristikası üstünlük təşkil edir¹. Dil vasitələri ilə verilən zaman real zamanın perseptual zaman vasitəsilə inikasidir, onun təşkili isə real aləmin qanunauyğunluqları ilə şərtlənir.

Dil zamanı öz formaları ilə hərəkətin real icra edilmə zamanının nitq momentinə görə nisbətini ifadə edir. Bu anlamda dil zamanı obyektiv zamanın ifadəsi ilə bağlıdır. Amma zaman formalarının semantikasi hadisələri obyektiv zamanla əlaqələndirməklə bitmir, eyni zamanda onların məntiqi-lingvistik dərkini də ehtiva edir. Dil vasitələri ilə ifadə olunan zaman münasibətləri ünsiyyət prosesinin iştirakçılarından asılı olmayaraq obyektiv şəkildə mövcuddur, bununla belə, o, bilavasitə ünsiyyət situasiyası və ünsiyyət iştirakçıları ilə əlaqəlidir. Ona görə də dil zamanının ən vacib xüsusiyyətlərindən biri onun situasiya ilə bağlılığıdır. Həqiqətən də, ünsiyyət prosesinin zaman deyskisi labüdən eqosentrikdir, çünki həmişə subyektin özü tərəfindən *indi*,

¹ Мурьянов М.Ф. Время (понятие и слово) // ВЯ, 1978, № 2, с. 52.

hazırda, bu saat deyilməklə təyin edilir, yəni temporal deyxisdə hesablanma nöqtəsi olaraq subyektin təmsil etdiyi MƏN çıxış edir. Digər tərəfdən, dil zamanı formalarından istifadə edilməsi obyektiv olaraq şərtlənir və danışan müvafiq vahidi seçməklə «obyektiv reallığın məcburiyyəti üzrə» hərəkət edir¹. Danışan üçün nitq momenti kimi çıxış edən hesablanma nöqtəsi burada nitq aktının real zamanı kimi başa düşülmür, *həmin zamanı əks edən qrammatik idealizə etmə, kommunikativ modelin elementi*² kimi anlaşılır. Real zamanın qavranmasında və dərk edilməsində nitq momenti subyektin şüurunda daim mövcud olur və *indiki, keçmiş və gələcək* zaman sferalarının fərqləndirilməsi meyarı kimi çıxış edir. Dil formalarının semantikasında fiziki (real) zamanın yalnız xüsusiyyətləri deyil, həm də insanın real zamana münasibəti əks olunur. Buna görə də dil zamanı zamanın inikas olunmuş forması kimi çıxış edir.

Zaman anlayışının dildə ifadəsi ilə bağlı olaraq dilçilik ədəbiyyatında işlənən *dil zamanı* (языковое время), *lingvistik zaman* (лингвистическое время, linguistic time), *temporallıq* (temporality, темпоральность), *qrammatik zaman* (грамматическое время), *bədii zaman* (художественное время), *nitq zamanı* (речевое время), *nitq momenti, danışığ anı, qrammatik nitq momenti* və s. termin-anlayışlara bu fəsilə aydınlıq gətirilir.

Fəlsəfədə belə bir baxış postulat kimi qəbul edilir: universal zaman ardıcılığı (yəni *əvvəl və sonra* tipli münasibətlər) mövcud deyildir, amma hadisələrin vahid xətti ardıcılıqla sıralandırılması, yəni onların vahid şəkildə bir-birinin ardınca yerləşdirilməsi yalnız müəyyən hesablama sistemi təsbit edildiyi təqdirdə mümkün olur³. Dilçilik ədəbiyyatında ənənəvi olaraq qəbul edilmiş nəzər nöqtəsinə əsasən isə danışan şəxs zaman münasibətlərini hərəkəti hesabla(n)ma nöqtəsi kimi götürülən nitq momenti ilə əlaqələndirmə yolu ilə müəyyənləşdirir⁴. Bu hesabla(n)ma nöqtəsi – nitq momenti – necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, obyektiv səciyyə daşıyır, çünki obyektiv gerçəkliyin konseptual səviyyədə formalaşmasını göstərir. Dilçilikdə zamana hərəkətin nitq momentinə münasibətdə üç tipinə əsaslanan sistem kimi yanaşılması artıq ənənəvi baxışdır. Hərəkətin nitq momentinə münasibətdə ortaya çıxan üç tipi *öncəgəlmə, eynizamanlılıq və sonragəlmə* şəklində təsnif edilir. Hərəkət nitq momenti ilə üst-üstə düşdükdə, onun üçün nitq momenti ilə *eynizamanlılıq* mənası xarakterik olur; əgər hərəkət nitq momentinə qədər baş

¹ Слюсарева Н.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. М., 1986, с. 103.

² Веденькова М.С. Употребление временных форм глагола по коммуникативным регистрам (На материале немецкого языка). Киев, 1981, с. 47-48.

³ Мостепаненко А.М. Проблемы универсальности основных свойств пространства и времени, Л.: Наука, 1969, с. 154.

⁴ Bu barədə bax: Axundov A. Felin zamanları, Bakı, 1961; Грамматика русского языка. Том I, М., Изд-во АН СССР, 1952; Общее языкознание (Формы существования, функции, история языка). М.: Наука, 1970, с. 405.

verirsə, onda *öncəgəlmə* mənası xarakterik olur; əgər hərəkət nitq momentindən sonra gerçəkləşirsə, onda belə hərəkət üçün *sonragəlmə* mənası səciyyəvi olur; əgər hərəkət nitq momenti ilə üst-üstə düşmürsə, onda həmin üç münasibət başqa bir hesablanma nöqtəsinə görə mövcud olacaqdır. Beləliklə, nitq momenti psixoloji qəbildən olan anlayış olmayıb, şərti xarakter daşıyan linqvistik anlayış kimi meydana çıxır.

Nitq momenti elə bir ölçüdür ki, obyektiv real zamanı dildə ifadə olunan zamanla (dil zamanı ilə) əlaqələndirməyə imkan verir. Ona görə də iki nitq momentini fərqləndirmək olar: dilxarici nitq momenti və dildəki nitq momenti. Dilxarici nitq momenti insan şüurundan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv zamanın ünsürüdür. Dilxarici nitq momenti bütöv, hissələrə ayrılmayan obyektiv zamanın hərəkətini göstərən şərti ox üzərində elə bir nöqtədir ki, həmin nöqtədən əvvəl və ya sonra gələn hadisələrin axınına insan tərəfindən qavramağa imkan verir. O özünün birözlüüyü, asimmetrikliyi və dönməzliyi ilə səciyyəlidir. Əslində bu nöqtə *zaman momenti* adlandırılı bilər. Real zamanın xassələri ilə məşğul olan fizika, astronomiya və bu qəbildən olan elm sahələrində elə bu cür də adlandırılır. Beləliklə, *dilxarici nitq momenti* dedikdə, daim hərəkətdə olan, eləcə də şüurumuzdan kənar və ondan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv zamanın müəyyən momenti nəzərdə tutulur. Dilxarici nitq momentinin dildə inikası, əksi *qrammatik nitq momenti* adlanır. Qrammatik nitq momenti isə dil sisteminin komponentidir.

Dissertasiyanın «**Temporallıq sahəsinin struktur-funksional statusu**» adlanan *II fəsl*i üç yarımbölmədən ibarətdir. *1-ci yarımbölmədə* dilçilik elmində sahə metodunun yaranması və inkişafı haqqında məlumat verilir.

Dilçilikdə *sahə* dedikdə «insan həyatının və insan təcrübəsinin müəyyən sahəsi ilə əlaqədar olan məzmunlu vahidlərin (məfhumların, sözlərin) məcmusu»¹ başa düşülür.

Dilçilik tədqiqatlarında sahənin müxtəlif tipləri irəli sürülmüşdür. Müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən *qrammatik sahə*², *leksik-qrammatik sahə*³, *sintaktik sahə*⁴, *morfem sahəsi*⁵, *morfosemantik sahə*⁶, *funksional-semantik sahə*⁷ anlayış-terminləri dövrüyyəyə daxil edilmişdir.

¹ Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri . Bakı, 1989, s. 230

² Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм // Исследования по общей теории грамматики. М., 1968.

³ Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., 1969.

⁴ Филичева Н.И. Синтаксические поля. М.: Высшая Школа, 1977.

⁵ Вах: Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм // Исследования по общей теории грамматики. М., 1968.

⁶ Yənə orada, s. 132.

⁷ Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. Л.: Наука, 1983.

Sahə nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsində V.Q.Admoni¹, E.V.Qulıqca və E.İ.Şendels², A.V.Bondarko³ və başqalarının mühüm rolu olmuşdur. Onların əsərlərində dil sahəsinin qurulmasının ümumi prinsipləri əsaslandırılmışdır. Hazırda ümumi dilçilik ədəbiyyatında dilin sahə təhlilinin ümumi prinsip və kateqoriyaları ilə bağlı prinsiplər məsələlərdə tədqiqatçılar yekdil rəyə gəlmişlər. Mövcud prinsiplərə görə, dil sahəsi mürəkkəb bir qurum olub, özündə aşağıdakı xarakterik əlamətləri ehtiva edir: 1) ümumi invariant mənə; 2) sahədə avtonomluq dərəcəsinə görə müxtəlif vasitələrin mövcudluğu; 3) struktur cəhətdən iyerarxik mikrosahələrə bölünmə; 4) sahənin struktur açıqlığı; 5) tərkib hissələrinin tədrici keçid və əvəzlənmələri, ümumi seqmentlərin olması; 6) «mərkəz-periferiya» üzvlənməsi.

Fəslin 2-ci yarım bölməsində temporallıq sahəsinin strukturu şaquli və üfüqi istiqamətlər üzrə müəyyənləşdirilir. Temporallıq sahəsinin şaquli struktur üzrə üzvlənməsi dilin müxtəlif səviyyələrinə aid ifadə vasitələrinin, invariant zaman semantikasının, semantik funksiyanın onu reallaşdıran funksional vahidlər arasında paylanma nisbətində ifadə olunur. Üfüqi struktur üzrə üzvlənmə isə həmin invariant mənənin makro- və mikrosahələr üzrə bölgüsünü nəzərdə tutur.

Adətən sahənin aparıcı struktur elementi morfoloji kateqoriya olduqda belə sahələr struktur tipinə görə monosentrik və güclümərkəzləşmiş sahə adlandırılır⁴. Bu cür sahənin mərkəzini və ya nüvəsini morfoloji kateqoriya təşkil edir, onun struktur nizamı sadə və aydın olur. Temporallıq əsas və aparıcı elementi morfoloji zaman kateqoriyasına əsaslanan sahədir.

Sahə metodikasında mərkəz – periferiya struktur tipinin müəyyənləşdirilməsində bir çox diferensial əlamətlər (əlaqələr) əsas götürülür. Məsələn, E.Qulıqca və E.Şendels üç binar cütlüyü əsas götürür: 1) müvafiq mənə bütövlüyünün ifadəsi üçün daha yüksək «ixtisaslaşma» səviyyəsi (mərkəz üçün) – həmin ifadə ixtisaslaşmasının nisbi zəifliyi (periferiya üçün); 2) mənənin ifadəsinin vasitəsiz xarakteri (mərkəz üçün) – mənənin ifadəsinin yaygınlıq və vasitəli xarakteri (periferiya üçün); 3) işlənmə müntəzəmliyi (mərkəz üçün) – işlənmə müntəzəmliliyinin aşağı həddi (periferiya üçün)⁵.

¹ Адмони В.Г. Основы теории грамматики. М.-Л., 1964.

² Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., 1969.

³ Бондарко А.В. О функционально-семантических микрополях и граммемах в процессе речи // Русский язык за рубежом. 1969. № 2. с. 66-69; *Yenə onun*. Грамматическая категория и контекст. Л.: Наука, 1971; *Yenə onun*. Функциональная грамматика.Л.: Наука, 1984; *Yenə onun*. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999.

⁴ Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Л.: Наука, 1984, с. 61.

⁵ Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., 1969, с. 10.

V.Q.Admoni sahədaxili əlaqələrin qarşılaşdırılmasında bir cütlüyü əsas götürür: əlamətlərin tamlığı və intensivliyi (mərkəz üçün) – həmin tamlıq və intensivliyin getdikcə zəifləməsi (periferiya üçün)¹.

A.Bondarko əsas binar cütlüklərin sayını beşə çatdırır: 1) spesifik əlamətlərin maksimal konsentrasiyası (mərkəz üçün) – spesifik əlamətlərin zəifləməsi, struktur gərginliyin zəifləməsi, kontaktlıq-diffuzluq (periferiya üçün); 2) qarşılaşdırmalar sistemində daha fəal iştirak etmək (mərkəz üçün) – əlaqələr şəbəkəsinin yaygınlığı və zəifliyi, müəyyən təcridlik meydana çıxması (periferiya üçün); 3) maksimal funksional yüklənmə (mərkəz üçün) – funksional yüklənmənin zəifləməsi (periferiya üçün); 4) müəyyən semantik funksiyanın reallaşması üçün daha yüksək ixtisaslaşma səviyyəsi (mərkəz üçün) – müəyyən semantik funksiyanın reallaşması üçün ixtisaslaşmanın aşağı səviyyəsi (periferiya üçün); 5) müvafiq dil elementinin müntəzəmliyi, yüksək işlənmə tezliyi (mərkəz üçün) – qeyri-müntəzəmlik və ya az müntəzəmlik, işlənmə tezliyinin aşağı səviyyəsi (periferiya üçün)².

S.Abdullayev bu əlamətləri əsas götürməklə onlara bir cütlüyün də əlavə edilməsini zəruri sayır: maksimal neytrallıq və optimallıq (mərkəz üçün) – nüvə qatından uzaqlaşdıqca neytral üslub layının seyrəkləşib-zəifləməsi və affektiv-psixoloji başlanğıcın güclənməsi (periferiya üçün)³.

Fikrimizcə, mərkəz-periferiya struktur tipinin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq edilə biləcək bir cütlüyü diferensial əlamətlərin siyahısına əlavə etmək olar. Həmin cütlüyü belə xülasə etmək olar: semantik funksiyanın reallaşması üçün spesifik əlamətlərin maksimal ümumiliyi, mücərrədliyi (mərkəz üçün) - semantik funksiyanın reallaşması üçün spesifik əlamətlərin konkretliyi, dəqiqliyi (periferiya üçün).

Tədqiqatda temporalıq sahəsinin mərkəz-periferiya struktur tipini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı diferensial əlamətlər əsas götürülür: 1) maksimal funksional yüklənmə (mərkəz üçün) - funksional yüklənmənin zəifləməsi (periferiya üçün); 2) müəyyən semantik funksiyanın reallaşması üçün daha yüksək ixtisaslaşma səviyyəsi (mərkəz üçün) – müəyyən semantik funksiyanın reallaşması üçün ixtisaslaşmanın aşağı səviyyəsi (periferiya üçün); 3) müvafiq dil elementinin müntəzəmliyi, yüksək işlənmə tezliyi (mərkəz üçün) – qeyri-müntəzəmlik və ya az müntəzəmlik, işlənmə tezliyinin aşağı səviyyəsi (periferiya üçün), 4) semantik funksiyanın reallaşması üçün spesifik əlamətlərin maksimal ümumiliyi, mücərrədliyi (mərkəz üçün)- semantik funksiyanın reallaşması üçün spesifik əlamətlərin konkretliyi, dəqiqliyi (periferiya üçün).

¹ Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. Л., 1988, с. 55.

² Бондарко А.В. К теории поля в грамматике - залог и залоговость (на материале русского языка) // Вопросы языкознания. 1972. № 3, с. 23-24.

³ Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 22.

Sadalanan diferensial əlamətlərə görə, Azərbaycan və ingilis dillərində temporallıq sahəsi üçün mərkəz–periferiya komponentlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar: *temporallıq sahəsinin nüvəsini qrammatik zaman, yəni felin zamanlar sistemi təşkil edir*. Felin zamanlar sistemi dildə zaman kateqoriyasının – temporallığın maksimal şəkildə ümumiləşmiş və mücərrədləşmiş ifadə vasitəsidir. Dildə zamanın əks etdirilməsində morfoloji vasitələr leksik, sintaktik, leksik-sintaktik, leksik-qrammatik vasitələrdən ayrılmazdır. Hər bir səviyyənin vahidləri reallıqla müxtəlif cür əlaqələnir. *Zamanın leksik ifadə vasitələri temporallıq sahəsinin periferiyasını təşkil edir*. Leksik zaman göstəricilərinin zaman kəsiklərini qrammatik zaman vasitələrinə nisbətən situasiya ilə birbaşa əlaqələndirməsi daha güclüdür. Qrammatik zaman formaları və leksik vahidlər arasında əlaqə kommunikativ səviyyədə müəyyənləşir ki, bu da ya qarşılıqlı semantik əlaqədən, ya da funksional kompensasiyadan ibarət olur.

Fəslin 3-cü yarım bölməsi temporallıq sahəsi konstituentlərinin semantik funksiyalarına həsr olunur. Temporallığın ifadə vasitələri özlərinin semantik funksiyalarının ümumiliyi və qarşılıqlı əlaqəsi əsasında birləşir¹. Semantik funksiyaların ümumiliyi dedikdə, müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə olunmuş semantik elementlərin müəyyən semantik zonaya aidliyi başa düşülür. Ən ümumi semantik əlamət həmin zona üçün invariant adlanır. Temporallıq sahəsi üçün «zaman münasibətlərinin ifadəsi» invariant semantik əlamət kimi iyerarxik nərdivanın zirvəsində dayanır, həmin pillənin aşağı hissələrində semantik variasiya genişlənir.

Semantik funksiyaları biz sahənin konstituentləri ilə müəyyən, ümumiləşmiş mənənin ifadə edilməsində dil vahidinin imkanları kimi başa düşürük. Temporallıq sahəsinin konstituentləri «zaman koordinatı» kimi ümumi mənəyə malikdir. Başqa sözlə desək, temporallıq sahəsinin konstituentləri zamanca lokallaşdırma funksiyasının reallaşmasına xidmət edir. Zamanca lokallaşdırma kimi ümumi semantik funksiyaya öz növbəsində bir sıra xüsusi semantik funksiyaları özündə ehtiva edir:

1) təsbitli temporal lokallaşdırma funksiyası ümumi qəbul edilmiş şərti zaman oxunun müəyyən nöqtəsində və ya kəsiyində hərəkəti qeydə almaq və ya təsbit etmək yolu ilə onun zaman koordinatını təyin edir. Bu zaman hərəkət daim hamı üçün eyni olan, öz vəziyyətini dəyişməyən, ümumqəbul edilmiş hesablanma nöqtəsi ilə, yəni bizim eramın başlanğıcı, miladi təqvimlə əlaqələndirilir. Məsələn:

Sentyabrın 17-18-də ölkənin maliyyə sistemində yaranmış böhran yenidən təkrarlana bilər («Ayna» qəzeti). **1994-cü ilin sentyabrı** «Əsrin Müqaviləsi»nin bağlanması ilə yaddaşlara həkk olunub («Azərbaycan» qəzeti). **This file was first posted on September 10, 1996. So, Tuesday, Wednesday, and Thursday, passed; and on Friday morning I went to Mr...** (Ch. Dickens). **The last six month of**

¹ Бондарко А.В. Функциональная грамматика.Л.: Наука, 1984, с. 34.

2006 the Hong Kong government lay the ground for the election (The Times Online).

2) **mütləq temporal lokallaşdırma funksiyasının** mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, sahənin konstituentləri ilə ifadə edilən hərəkəti, hadisəni fərdi, şəxsi zaman oxu üzərində lokallaşdırır. Belə halda hesablanma nöqtəsi kimi öz vəziyyətini zaman oxu üzərində daim dəyişən nitq momenti götürülür, sahənin konstituentlərinin zaman mənası isə sıfır nöqtəsindən zamanın hesablanma istiqamətini göstərir. Fərdi zaman oxu dildə, hər şeydən öncə, felin qrammatik zaman kateqoriyası ilə əks olunur.

Fərdi zaman oxu üzərində nitq momentinə münasibətdə felin zaman formaları üzrə aşağıdakı mənalari fərqləndirmək olar.

1. Nitq momentindən öncəgəlmə – bu mənanı Azərbaycan dilində *-miş⁴*, *-ib⁴*, *-di⁴* şəkilçiləri ilə düzələn formalar, ingilis dilində *Past Indefinite*, *Present Perfect*, *Past Continuous*, *Past Perfect*, *Past Perfect Continuous* formaları ifadə edir.

2. Nitq momenti ilə eynizamanlıq – bu mənanı Azərbaycan dilində *-ır⁴*, *-maqda²* şəkilçiləri ilə düzələn formalar, ingilis dilində *Present Indefinite*, *Present Continuous* formaları ifadə edir.

3. Nitq momentindən sonragəlmə – bu mənanı Azərbaycan dilində *-(y)acaq²*, *-(y)ar²* şəkilçiləri ilə düzələn formalar, ingilis dilində *Future Indefinite*, *Future Continuous*, *Future Perfect*, *Future Perfect Continuous* formaları ifadə edir.

Mütləq temporal lokallaşdırma funksiyasına sahənin digər konstituentləri də malikdir. Həmin konstituentlərin mənalalarının strukturunda «indiki zaman», «keçmiş zaman», «gələcək zaman» seması fərqləndirilə bilər.

KEÇMİŞ ZAMAN: Azərb. dilində: leksik vahidlər: *dünən* (is., z.), *dünənki* (sif.), *keçmiş* (is., sif.), *bildir* (z.), *bildirki* (sif.), *dün* (is.), *əvvəlki* (sif.), *sabiq* (sif.), *yaxında* (z.), *yaxınlarda* (z.), *onda* «keçmişdə»; **frazoloji vahidlər:** *Nuh əyyamından*, *dədə-babadan qalma*, *qədim zamanlardan*, *it ilində*; **sintaktik vahidlər (söz birləşmələri):** *keçmiş günlərdə*, *dünən səhər*, *bir gün*, *günlərin bir günü*, *o gün* və s. **İng. dilində: leksik vahidlər:** *yesterday* (n., adv.), *since* (adv., prep., conj.), *hitherto* (a.), *former* (a.), *early* (a.), *recent* (a.), *recently* (adv.), *ever* (adv.), *then* (adv.); **frazoloji vahidlər:** *the other day*, *in the day of old*, *the good old days*, *from time immemorial*, *since Adam was a boy*; **sintaktik vahidlər (söz birləşmələri):** *in the past*, *in bygone days*, *yesterday morning*

İNDİKİ ZAMAN: Azərb. dilində: leksik vahidlər: *indi* (z.), *indiki* (sif.), *bugünkü* (sif.), *çağdaş* (sif.) *müasir* (is., sif.), *cari* (sif.), *anən* (z.), *ani* (sif.), *yeni* (sif.) «dövrümüzə aid olan»; **frazoloji vahidlər:** *söz vaxtına çəkər*, *göz açıb yumunca*, *<bir> göz qırpımında*; **sintaktik vahidlər (söz birləşmələri):** *bu an*, *bu anda*, *bu dəmdə*, *həmin əsnada*, *indiki halda*, *son zamanlarda*, *son dövrlərdə*, *son vaxtlarda* və s. **İng. dilində: leksik vahidlər:** *today* (n., adv.), *present* (a.), *presently* (adv.) “indiki zamanda, indi”, *the moment* (n.), *now* (adv.), *nowadays* (a.), *current* (a.), *currently* (adv.), *modern* (a.), *instant* (a.) “indiki zaman

haqqında”, yet (a.); **frazeoloji vahidlər**: for the moment, up to the minute, in these latter days, these days; **sintaktik vahidlər (söz birləşmələri)**: (in) this month (year), for the present, (at) the present time, at present.

GƏLƏCƏK ZAMAN: **Azərbaycan dilində**: **leksik vahidlər**: sabah (is., z.), səhər (z.), gələcək (is., z.), növbəti (sif.), yaxında (z.), yaxınlarda (z.), onda «gələcəkdə»; **frazeoloji vahidlər**: dəvənin quyruğu yerə dəyəndə, qum göyərəndə; **sintaktik vahidlər (söz birləşmələri)**: bir gün , günlərin bir günü, o gün və s. **İng. dilində**: **leksik vahidlər**: tomorrow, (adv., n.), morrow (n.), future (a., n.), hereafter (adv.), hereupon (adv.), next (a.), oncoming (a.); **frazeoloji vahidlər**: for the moment “gələcəkdə”, one of these days “yaxın günlərdə, gələcəkdə”; **sintaktik vahidlər (söz birləşmələri)**: in (the) future, early or late, soon or late.

Mütləq temporal lokallaşdırma funksiyasını reallaşdıran morfoloji, leksik, frazeoloji və sintaktik vasitələr nitqdə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə bir-birini tamamlayır.

3) nisbi temporal lokallaşdırma funksiyası. Bu semantik funksiyamı reallaşdıran konstituentlər hərəkətin zaman koordinatlarını iş, hal və hərəkəti hesablanma və ya istinad nöqtəsi kimi götürülən başqa hərəkət, iş, hadisə və ya situasiya ilə əlaqələndirməklə təyin edir. Burada iki zaman oxunun – mütləq və nisbi zaman oxlarının bir-birinə nisbətindən söhbət gedir. Nitq momentinə və ya hesablanma nöqtəsi kimi qəbul edilmiş hər hansı başqa bir hərəkətə münasibətdə nisbi zaman oxu üzərində eynizamanlılıq, öncəgəlmə və sonragəlmə vəziyyətlərini fərqləndirmək olar.

Azərbaycan dilində nisbi zaman oxu üzərində başqa bir hərəkətə nəzərən öncəgəlmə münasibəti $-dt^4$, $-miş^4$, $-mişdi^4$, $-mişmiş^4$, $-ib^4$ şəkilçiləri ilə işlənən zaman formalarında, eynizamanlılıq münasibəti $-(y)ır^4$, $-maqda(dır)^2$ şəkilçiləri ilə işlənən zaman formalarında, sonragəlmə münasibəti $-(y)acaq^3$, $-(y)ar^4$ şəkilçiləri ilə işlənən zaman formalarında təzahür edir. İngilis dilində başqa bir hərəkətə nəzərən öncəgəlmə münasibəti *Present Perfect*, *Past Perfect* və *Future Perfect* zaman formaları ilə, eynizamanlılıq münasibəti *Present Continuous*, *Past Continuous* və *Future Continuous* zaman formaları ilə təzahür edir.

Qarşılaşdırılan dillərdə felin təsriflənməyən formaları nisbi temporal lokallaşdırma funksiyası daşıya bilər. Bu formalar öncəgəlmə və eynizamanlılıq ifadə edir. İngilis dilində felin təsriflənməyən formalarının perfekti öncəgəlmə, qeyri-müəyyən forması isə eynizamanlılıq ifadə edir. Müq. et: ... *günorta evdən çıxanda demişdi ki, dərstdən sonra Vovayla kinoya gedəcəkdilər* (Elçin). *When he arrived home, about half-past twelve o'clock, he saw a telegram lying on the hall table* (O.Wilde). ... *having quarreled with him more violently than usual, he had made up his mind to have nothing more to do with him* (S.Maugham).

Nisbi temporal lokallaşdırma funksiyasına leksik vahidlər də malik ola bilər. Nisbi temporal lokallaşdırma funksiyasını daşıya bilən leksik vahidlər hər iki dilin izahlı lüğətlərində verilmiş izahların təhlili əsasında seçilmiş və dissertasiyada cədvəl şəklində verilmişdir. İzahların təhlili göstərir ki,

Azərbaycan dilinə aid seçilmiş sözlərin lüğət məqalələrində *qabaq, əvvəlcədən, irəlicədən, öncə, eyni zamanda, eyni vaxtda, sonra, sonradan* və b.k. təyinedici söz və söz birləşmələrindən, ingilis dilinə aid seçilmiş sözlərin lüğət məqalələrində isə *before, beforehand, in advance, simultaneously, after, afterwards, at the same time, prior, soon* və b.k. təyinedici sözlərdən və ya onlara yaxın mənalı söz və ya söz birləşmələrindən istifadə olunur. Məhz həmin vahidlər nisbi temporal lokallaşdırma funksiyasının göstəriciləri kimi çıxış edir.

Leksik vahidlərin lüğət məqalələrinin təhlili göstərir ki, nisbi temporal lokallaşdırma funksiyası müxtəlif leksik vahidlərdə müxtəlif cür təzahür edir. Hər şeydən öncə, leksik vahidlərin semantik fərqləri hesablanma nöqtəsinin seçimində və onun ifadə üsulunda özünü büruzə verir. Məsələn, Azərbaycan dilində *məktəbəqədər, postsovet, tarixəqədərki, novruzqabağı, seçkiöncəsi, sinifdənxcari* kimi sifətlərdə, *əvvəl, əvvəlcədən, qabaqcadan, sonra* kimi zərflərdə, *novruzqabağı, seçkiöncəsi* kimi isimlərdə istinad və ya hesablanma nöqtəsi başqa bir hərəkət və ya hadisə olduğu halda, *tez, gec, erkən, ertədən* tipli zərflərdə bu, müəyyən zaman standartı, hərəkətin baş verməli olduğu güman edilən zaman müddətidir. *Hazırda, vaxtilə, çoxdan* kimi zərflərdə, *müasirləşmək, mövcud olmaq* kimi fellərdə, *müasir, çağdaş, həmyaş, həmyaşid* kimi sifətlərdə, *həmyaş, həmyaşid, müasirlik, sinxronluq* kimi isimlərdə şəxs, hadisə, hərəkət və ya situasiya ilə ifadə oluna bilən ümumi, qeyri-müəyyən hesablanma nöqtəsinə işarə vardır. İngilis dilində də *after, afterwards, before, beforehand, subsequently* kimi zərflərdə, *after, before, till, until* kimi sözlülərdə, *after, before, till* kimi bağlayıcılarda, *aftercare, aftershock, pre-election* kimi isimlərdə, *predynastic, post-war* kimi sifətlərdə oriyentir başqa bir hərəkət və ya hadisədir. *Late, early* kimi zərflərdə, *early, belated* kimi sifətlərdə həmin oriyentir müəyyən zaman standartı, hərəkətin baş verməli olduğu güman edilən zaman müddətidir.

Araşdırılan düzəltmə və ya mürəkkəb temporal leksik vahidlərin semantik strukturunda iki məna çaları ayırd edilə bilər. Onlardan biri «hərəkət, hadisə, proses və ya işin adı»dır və o özünü söz köklərində (kök-morfemlərdə) göstərir. Digər çalar isə «aidlik, nisbət, əlaqələndirmə» çalarındır. O da özünü önsəkilçilərdə və ya mürəkkəb sözlərin ikinci komponentində büruzə verir. Bu səbəbdən Azərbaycan dilində nisbi temporal lokallaşdırma funksiyalı aşağıdakı sözyaratma vasitələrini fərqləndirmək olar: *həm-, post-* önsəkilçiləri və mürəkkəb sözlərin *...qabağı, ...öncəsi, ...sonrakı, ...qədərki* komponentləri. *Həm-* önsəkilçisi «eynizamanlılıq» mənası daşıyır, isim (*həməsr, həmyaş, həmyaşlıq, həmyaşid, həmyaşidlıq, həmzaman*) və sifət (*həmvaxt, həmyaş, həmyaşid*) əmələ gətirir. *Post-* önsəkilçisi «sonragəlmə» mənasına malikdir. Bu önsəkilçi də isim (*postimpressionizm, postmodernizm*) və sifətlərin (*postsovet, postmodernist*) əmələ gəlməsində iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, *post-* önsəkilçisi Azərbaycan dilində hələ tam vətəndaşlıq hüququ qazanmamışdır. Son dövrlərdə Qərbi Avropa dillərindən keçən sözlərin tərkibində özünü göstərən bu şəkilçinin hələlik Azərbaycan mənşəli sözlərlə birləşərək söz yaratması müşahidə olunmur. Sonragəlmə mənası *...sonrakı* komponentinin iştirak etdiyi mürəkkəb sözlərdə

özünü göstərir. Mürəkkəb sözlərdə ...*qabağı*, ...*öncəsi*,...*qədərki* komponentləri öncəgəlmə mənası yaradır.

İngilis dilində önsəkilçilər kəmiyyət etibarilə üstünlük təşkil edir. Nisbi temporal lokallaşdırma funksiyalı sözyaratma vasitələrinə *after-*, *ante-*, *fore-*, *co-* (*con-*, *com-*), *post-*, *pre-* önsəkilçilərini nümunə göstərmək olar. Onlardan *ante-*, *fore-*, *pre-* önsəkilçiləri öncəgəlmə, *co-* (*con-*, *com-*) önsəkilçisi eynizamanlılıq, *after-*, *post-* önsəkilçiləri isə sonragəlmə ifadə edir.

Dissertasiyanın **III fəsl** **«Leksik temporalıq sahəsi»** adlanır. Bu fəsil üç yarımbölmədən ibarətdir. *1-ci yarımbölmədə* dilçilik ədəbiyyatında temporal leksikanın tədqiqi vəziyyəti araşdırılır. *2-ci yarımbölmədə* qarşılaşdırılan dillərdə leksik temporalıq sahəsinin struktur-semantik modeli qurulur. Bu modeli qurmaq üçün hər iki dilin izahlı, tərcümə və elektron lüğətlərində qeydə alınmış, müxtəlif nitq hissələrinə aid olan, mənasında zaman anlayışının dominant olduğu sözlər seçilmişdir. Azərbaycan dilində mənalının izahında *zaman* sözü, ingilis dilində isə *time* və onların ideoqrafik sinonimlərinin işlənməsi seçmə meyarı qəbul edilmişdir. Azərbaycan dilində temporal anlayışlı 473 söz seçilmişdir. Onlardan 159-u isim, 153-ü sifət, 137-si zərf, 17-si fel, 2-si qoşma, 1-i bağlamadır. İngilis dilində isə 427 söz seçilmişdir. Onlardan 140-ı isim, 114-ü sifət, 85-i zərf, 35-i fel, 28-i bağlayıcı, 25-i isə sözdür. Hər iki dildə temporal leksikanın seçilməsində bütün sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər nəzərə alınmışdır. Sadə temporal leksikanın seçildiyi və törəmə sözlərin nəzərə alınmadığı halda onların miqdarı hər bir dildə 130-150 arasında dəyişir.

Azərbaycan və ingilis dillərində temporalıq leksik-semantik sahəsi (LSS) özündə iki leksik-semantik mikrosahəni (LSmS) ehtiva edir. Birinci LSmS-yə zamanı real obyekt kimi, zaman müddəti kimi, zaman kəsikləri olaraq adlandırılan isimlər, hərəkət, hadisə və proseslərin zaman daxilindəki təkrarlığını, onların müddətini, davam etmə uzunluğunu ifadə edən zərflər, eləcə də sifətlər daxildir. İkinci LSmS-yə müxtəlif nitq hissələrinə aid olan, «keçmiş-indiki-gələcək» planında ifadə olunan hərəkət, hadisə və proseslərin zaman əlaqəsi və münasibətlərini ifadə edən sözlər daxildir. Birinci LSmS qeyri-nisbi (=mütləq) zamanı, ikinci LSmS isə nisbi zamanı ifadə edən sözləri əhatə edir.

Birinci LSmS-ni təşkil edən sözləri aşağıdakı leksik-semantik qruplara (LSQ) bölmək olar:

ILSQ müəyyən müddətli zaman kəsiklərinin adlarını əhatə edir ki, bunlar da zamanın ölçü və hesablanma vahidləridir:

Azərb.: *saniyə, dəqiqə, saat, gün, həftə, ay, il, qərinə, əsr, yüzillik, minillik.*; **ing.:** *second, minute, hour, day, week, fortnight, month, year, decade, century, millenium.*

Bu qrupa daxil olan isimlərin hər biri iyerarxiya cəhətdən özündə digərini ehtiva edir. Məsələn, *minillik* on *yüzillik*dən, *il* 12 *ay*dan, *ay* 4 *həftə* və ya 28-31 *gündən*, *həftə* 7 *gündən*, *gün* 24 *saat*dan, *saat* 60 *dəqiqə*dən, *dəqiqə* 60 *saniyə*dən ibarətdir. Bunların hər biri qəbul edilmiş beynəlxalq zaman vahidləridir.

II LSQ qeyri-müəyyən müddətli zaman kəsiklərinin adlarından ibarət üç yarımqrupu əhatə edir:

1) zaman, vaxt müddətlərini ifadə edən ümumi sözlər – **Azərbaycanca:** *dövr, interval, mərhələ, müddət, ara*; **İngiliz dilində:** *period, interval, space, spell, stage, term, tide, while*;

2) böyük zaman kəsiklərini ifadə edən sözlər – **Azərbaycanca:** *era, epoxa, əbədiyyət*; **İngiliz dilində:** *age, epoch, era, eternity*;

3) ən qısa zaman kəsiklərini ifadə edən sözlər – **Azərbaycanca:** *an, moment, qurpım, ləhzə, dəm*; **İngiliz dilində:** *moment, instant, trice, wink*.

III LSQ müddəti əsasən müəyyən olan və dövrü xarakter daşıyan zaman kəsiklərini əhatə edir. Onlar iki yarımqrup əmələ gətirir:

1) ilin fəsilələrinin adları – **Azərbaycanca:** *yaz, yay, payız, qış*; **İngiliz dilində:** *spring, summer, autumn (fall), winter*;

2) günün hissələrinin adları. Bu yarımqrupu da iki yerə bölmək olar:

a) günün əsas hissələrinin adları – **Azərbaycanca:** *gündüz, səhər, axşam, gecə*; **İngiliz dilində:** *day, morning, afternoon, evening, night*;

b) günəşin vəziyyətinə görə günün hissələrinin adları – **Azərbaycanca:** *sübh, günəş çıxan, şəfəq, səhər, günorta, günbatan, qürub, toran, gecəyarı*; **İngiliz dilində:** *midday, even, midnight, dawn, sunrise, sunset, twilight, forenoon, noon, noonday, forenoon, daybreak, daytime, dusk*;

IV LSQ iki yarımqrupdan ibarətdir:

1) ay adları – **Azərbaycanca:** *yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr*; **İngiliz dilində:** *January, February, March, April, May, June, July, August, September, October, November, December*;

2) həftənin günlərinin adları – **Azərbaycanca:** *bazar ertəsi, çərşənbə axşamı, çərşənbə, cümə axşamı, cümə, şənbə, bazar*; **İngiliz dilində:** *Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday, Saturday, Sunday*;

V LSQ hərəkətin zaman daxilində müddətinə və ya uzunluğuna görə baş verməsini xarakterizə edən sözlərdən təşkil olunur: – **Azərbaycanca:** *uzun, daima, daimi, həmişə, davamlı, ardıcıl, əbədi, əbədiyyən* və s. **İngiliz dilində:** *long, always, constant, constantly, continuous, continuously, eternal, forever, permanent, still, permanently* və s.

VI LSQ hərəkət, proses və hadisələrin zaman daxilində təkrarlığını ifadə edən sözləri əhatə edir: – **Azərbaycanca:** *yenə (də), təkrar, təkrarən, adətən, tez-tez, gündəlik, bəzən, dövrü* və s.; **İngiliz dilində:** *again, frequently, repeatedly, usually, often, once, twice, hourly, daily, seldom, sometimes, rare, rarely, regularly, regular, periodical, periodically* və s.

VII LSQ temporal mənəsi birbaşa yox, dolayısı ilə başa düşülən leksik vahidləri əhatə edir. Zaman mənəsi implisit tərzdə onların ilkin leksik-semantik variantlarında mövcud ola bilər. Onların aşağıdakı yarımqrupları fərqləndirilir:

1. İnsanın yaş dövrlərinin adlarını bildiren sözlər – **Azərbaycanca:** *uşaqlıq, gənclik, qocalıq, ahılıq*; **İngiliz dilində:** *adolescence, adulthood, childhood, infancy*,

maturity, schooldays, youth və s.; Buraya *ömür, ölüm, yaş* və *life, death, age* sözlərini də əlavə etmək olar;

2. Yemək adlarını bildirən leksik vahidlər – **Azərbaycanca:** *səhər (yeməyi), nahar, günorta (yeməyi) şam (yeməyi)* və s.; **İngiliscə:** *breakfast, lunch, dinner, luncheon, supper, tea, high tea* və s.;

3. İnsanın təhsil, iş, istirahət və s. fəaliyyəti ilə əlaqədar olan dövrlərin adlarını bildirən sözlər – **Azərbaycanca:** *sessiya, tətillər, məzuniyyət* və s.; **İngiliscə:** *session, holidays, vacation* və s.

4. Təqvim anlayışlarını, bayramların adlarını bildirən leksik vahidlər – **Azərbaycanca:** *təqvim, Novruz Bayramı, Yeni il, Milad bayramı, Ordu Günü, Bilik Günü* və s.; **İngiliscə:** *calendar, weekday, weekend, Ascension (Day), May Day, Thanksgiving Day, Christmas Day, Xmas Day, New Year's Day* və s.

5. Təbiət və cəmiyyətin inkişaf tarixindəki dövrlərin adlarını bildirən leksik vahidlər – **Azərbaycanca:** *paleolit, neolit, feodalizm, Renessans* və s.; **İngiliscə:** *paleolith, The Stone Age, The Bronze Age, The Iron Age, feudalism, capitalism, The Norman Conquest, the Renaissance* və s.

6. Cəmiyyətin həyatında baş verən hadisələrin, inqilabların, müharibələrin adlarını bildirən sözlər – **Azərbaycanca:** *Yüzlük müharibə, I Dünya müharibəsi, II Dünya müharibəsi* və s.; **İngiliscə:** *The Great War, The First World War, World War I* və s.

Beləliklə, Azərbaycan və ingilis dillərində qeyri-nisbi zamanı ifadə edən Birinci LSmS-nin struktur-semantik modelini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

-Azərbaycan dili üçün *zaman*, ingilis dili üçün *time* sözləri gerçəklikdə cərəyan edən hadisə, proses və hərəkətlərin *əsrilər, illər, saatlar, dəqiqələr* və *saniyələr*lə ölçülən davam müddəti, uzunluğu mənasında bu mikrosahənin adı kimi çıxış edir;

-hər iki dildə mikrosahənin nüvəsini I və II LSQ-lər təşkil edir, çünki zaman mənasının ən çox konsentrasiya olduğu vahidlər burada cəmləşmişdir;

-hər iki dildə mikrosahənin nüvətrafi zonasını III və IV LSQ-lər təşkil edir. Bu leksemlər zaman mənasının maksimal konsentrasiyası baxımından I və II LSQ-lərdəki sözlərə yaxınlaşsalar da, onlar qədər deyildir.

-mikrosahənin periferiyasını təşkil edən V və VI LSQ-lərin vahidlərində artıq temporal mənadan daha çox hərəkətin zaman daxilində müddətə, uzunluğa, təkrarlığa görə cərəyan etmə xarakteristikası öz əksini tapır. VII LSQ-nin vahidlərində temporal məna daha arxa plandadır: bu məna o qədər zəifləmişdir ki, onu bərpa etmək üçün həmin vahidlərin ilkin leksik-semantik variantlarına müraciət etmək lazım gəlir. Bunlardan çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, V və VI LSQ-lər mikrosahənin yaxın, VII LSQ isə uzaq periferiyalarını təşkil edir.

İkinci LSmS-ni əmələ gətirən sözlər *keçmiş-indiki-gələcək* planında hərəkətin temporal cəhətdən representasiyası ilə bağlı olub, nisbi zamanı ifadə edən LSQ-lərdə birləşir:

1. Nitq momentinə və ya istinad nöqtəsi kimi götürülən hər hansı hadisəyə nəzərən gerçəklikdəki hadisə, proses və hərəkətlərin keçmiş – indiki – gələcək planında paylaşdırıldığı bildirən sözlər – **azərb.:** *keçmiş, indiki, gələcək, dünən, bu gün, sabah, əvvəl, öncə, indi, sonra və s.*; **ing.:** *past, present, future, yesterday, today, tomorrow, yesternight, tonight, now, nowadays, current, currently, simultaneous, anterior, eve, prior, previous, former, last, next* və s.

2. Bir hərəkət, hadisə və prosesin digərinə nəzərən zamanını ifadə edən sözlər – **azərb.:** *əvvəl, qabaq, qabaqcadan, eynivaxtli, eynizamanli, sonra* və s.; **ing.:** *before, ago, beforehand, previously, simultaneously, while, recently, later, lately, last, next, presently, then* və s.

3. Zaman daxilində hərəkətin baş verməsini, cərəyan etməsini göstərən sözlər. Bu qrupa varlıq, mövcudluq bildirən fellər və mərhələ, faza bildirən fellər daxildir – **azərb.:** *olmaq, mövcud olmaq, başlamaq, qurtarmaq, sona çatmaq, bitmək* və s.; **ing.:** *to be, to become, to grow, to get, to begin, to commence, to start, to end, to finish, to break* və s.

4. Hərəkət, hadisə və prosesin zaman həddlərini, mərhələlərini bildirən sözlər – **azərb.:** *başlangıç, başlanış, son, finiş, qədər* və s.; **ing.:** *beginning, end, ending, till, until* və s.

5. Zamanın ümumi ardıcılığını ifadə edən sözlər – **azərb.:** *əvvələn, əvvəl, öncə, nəhayət, sonda* və s.; **ing.:** *firstly, (at) first, at last, beginning, commencement, middle, midst, end, ending* və s.

6. İmplicit temporal mənalı sözlər – **azərb.:** *artıq, hələ, bəri* və s.; **ing.:** *already, still, yet, as, as...as, since, scarcely...when, no sooner... than, in, at, on* və s.

İkinci LSmS-nin struktur-semantik modelini belə təsəvvür etmək olar:

-Azərbaycan dili üçün *zaman*, ingilis dili üçün *time* sözləri *bir hadisənin, prosesin və hərəkətin digərinə nəzərən baş verdiyi, baş verməkdə olduğu, yaxud baş verməli olduğu, yaxud ardıcıl surətdə bir-birini əvəzləməsi anı, momenti* mənasında bu mikrosahənin adı kimi çıxış edir.

-mikrosahənin nüvəsini hər iki dildə I və II LSQ-lər təşkil edir, bu qruplara daxil olan vahidlər dildə çox böyük işlənmə tezliyinə malikdir.

-mikrosahəni əmələ gətirən qruplar açıqdır, qrupların vahidləri müxtəlif leksik-semantik variantlarda müxtəlif qruplara daxil olur.

Azərbaycan və ingilis dillərində də leksik temporalıq sahəsinin əsasını ictimai şüurda mövcud olan, dünyanın konseptual modelinə daxil olub ən mühüm zaman anlayışlarını ifadə edən sözlər təşkil edir. Bu baxımdan, qeyri-nisbi zamanı ifadə edən, obyektiv real zamanın ingilis və azərbaycanlı şüurunda inikas olunmaqla onların dillərində zaman modelinin daşıyıcıları olan sözlərdən təşkil olunmuş Birinci LSmS həmin dillərin temporalıq LSS-nin nüvəsini yaradır. Məhz bu mikrosahənin vahidləri özlərinin rəngarəng leksik-semantik variantları ilə temporallığın sosial-etnik, məişət, bədii-təsviri və terminoloji refleksiyasını əks etdirir.

3-cü yarım bölmədə Azərbaycan və ingilis dillərində temporal leksika semantik cəhətdən təsnif edilir. Təsnifatda əsas əlamət kimi temporal leksikanın felin zaman formaları ilə əlaqəsi götürülür.

Azərbaycan və ingilis dillərində temporal leksika zamanca lokallaşdırma semasının varlığı və yoxluğu əlamətinə görə iki semantik qrupa bölünə bilər:

1) **Felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olan temporal leksika.** Burada üç sıranı fərqləndirmək olar:

I. **İndiki zaman sferasına aid temporal leksika** üçün invariant əlamət hərəkətin nitq momenti ilə *eynizamanlıq* mənasıdır.

Azərbaycanca: *indi, indiki vaxtda, hazırda, hazırkı vaxtda, bu gün* və s. **İngilis:** *present, now, presently, current, currently, today, nowadays, tonight.*

Zaman kəsiyini əhatə etməyindən asılı olaraq bu leksik vahidlər müəyyən yarımqruplara bölünə bilər. Həmin qruplar dissertasiyada təfərrüatı ilə araşdırılır.

II. **Keçmiş zaman sferasına aid temporal leksikanı** hərəkətin nitq momentindən *öncəgəlmə* kimi invariant məna əlaməti birləşdirir.

Azərbaycanca: *keçmiş, dünən, srağagün, bir zamanlar, bir vaxtlar, bir gün, onda, qədimdə, qədim zamanlarda, Nuh əyyamında, dədə-babadan* və s. **İngilis:** *past, yester-morning, yester-evening, yesterday, yester-year, the other day, in the day of old, the good old days, from time immemorial, since Adam was a boy, time out of mind.*

Hər iki dildə keçmiş zaman sferasına aid olan temporal leksika keçmişdə qeyri-müəyyən zaman, ən yaxın keçmiş, yaxın keçmiş və s. məna çalarlarını ifadə etməyə xidmət edir:

III. **Gələcək zaman sferasına aid temporal leksika** nitq momentindən *sonragəlmə* semantik invariant əlaməti ilə fərqləndirilir.

Azərbaycanca dilində: *sabah, səhər, gələcək, gələcəkdə, gec-tez, yaxında, yaxınlarda, onda, bir vaxt, bir gün, günlərin bir günü, o gün* və s. **İngilis dilində:** *tomorrow, morrow, future, hereafter, hereupon, next, oncoming, for the moment, one of these days, in (the) future, early or late, soon or late.*

2) **Felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olmayan temporal leksika.** Bu qrupa daxil olan temporal leksika felin zaman formalarına münasibətdə neytrallıq nümayiş etdirir və obyektivlik baxımından bir hərəkəti digər bir hərəkətlə əlaqləndirir. Temporal leksikaya belə yanaşma nəticəsində aşağıdakı yarımqruplar fərqləndirilir.

Birinci yarımqrupa daxil olan temporal leksikanın semantik strukturunda hər hansı bir hərəkətlə *eynizamanlıq* əlaməti seçilir.

Azərbaycanca: *birdən, dərhal, həmin vaxt* və s. **İngilis:** *immediately, simultaneously, at the same time.*

İkinci yarımqrupa daxil olan temporal leksikanın semantik strukturunda *ardıcillıq, sonragəlmə* semantik əlaməti seçilir. **Azərbaycanca:** *birdən, onda, ardınca, sonra, sonralar* və s. **İngilis:** *shortly, directly, straightway, soon, subsequently, then* və s.

Üçüncü yarımqrupa zaman və tərz mənalərini eyni vaxtda reallaşdıran leksik vahidlər daxildir. Bu yarımqrupda aşağıdakı cərgələr fərqləndirilə bilər:

a) hərəkətin məhdud və ya qeyri-məhdud zaman müddətini, başlanğıc və ya son həddini ifadə edən söz və söz birləşmələri:

Azərbaycanca: *ömürboyu, ömürlük, ömründə, xeyli vaxt, həmişə, günlərlə, həftələrlə, aylarla, bir neçə vaxt, səhərdən, gecəyarıdan, dünəndən bəri, çoxdan, hər zaman, hər vaxt, daim, daima, daimi, fasiləsiz, davamlı, əbədlilik, əbədiyyən, həmişəlik* və s.; **İngiliscə:** *long, always, constant, constantly, continually, continuously, eternal, ever, forever, never, overnight, overtime, perennial, perennially, permanent, permanently, still* və s.

b) Hərəkətin təkrarlığını bildirən leksik vahidlər. **Azərbaycanca:** *ardıcıl, mütəmadi, dövrü, periodik, dəqiqəbədəqiqə, saatbasaat, günbəgün, həftəbəhəftə, ilbəil, illik, adətən, təkbir halda, nadir halda, ara-sıra, bəzən*; **İngiliscə:** *regularly, regular, periodical, periodically, once, twice, thrice, minutely, hourly, daily, weekly, fortnightly, monthly, yearly, annual, annually, usually, seldom, rarely, sometimes*.

Zaman və tərz mənalərinə malik olan leksik vahidlər əksər hallarda felin bütün zaman formaları ilə əlaqəli işlənir. Təsriflənən fel formalarının işlənmədiyi cümlələrdə temporal leksika cümlənin zaman-tərz səciyyəsinə ortaya çıxaran yeganə vasitə kimi çıxış edir. Ardıcılıq, müntəzəmlik ifadə edən temporal leksik vahidlər müxtəlif fel zamanları ilə işləyə bilmək imkanlarına malikdir.

Dissertasiyanın **IV fəslində «Morfoloji temporalıq sahəsi»** adlanır. Bu fəsilə temporalıq sahəsinin morfoloji ifadə vasitələri, yəni felin zaman formaları nomenklatura və funksional cəhətdən təhlil edilir.

Bütün dillərdə qrammatik zaman kateqoriyası obyektiv zaman kateqoriyası fonunda təzahür edir. Obyektiv zaman qrammatik zamanların məna əsasını təşkil edir. Obyektiv zaman üç formada – keçmiş, indiki və gələcək zamanlar kimi təzahür etsə də, dillərin quruluşundan asılı olaraq qrammatik zamanların formaları həmin saydan çox ola bilər. Azərbaycan dilində qrammatik zaman formalarının miqdarı, ingilis dilində isə qrammatik zaman kateqoriyasının oppozisiya etibarilə ikiüzlü, yoxsa üçüzlü olması, daha konkret söyləsək, ingilis dilində qrammatik gələcək zaman kateqoriyasının mövcudluğu barədə fikir ayrılıqları dissertasiyada geniş şərh olunur. Tədqiqat göstərir ki, dil və nitq kateqoriyalarına sahə metodu ilə yanaşma, yəni funksional-semantik yanaşma çərçivəsində bu və ya digər dildə qrammatik gələcək zaman kateqoriyasının mövcudluğu və ya yoxluğu prinsip etibarilə əhəmiyyət daşımır, qarşıya qoyulan həlli vacib məsələlər içərisində əhəmiyyətlik etibarilə ikinci plana keçir. Sahə yanaşmasında birinci plana dildəki gələcək zamanın koqnitiv semantik səciyyəsinin və konkret dilin daşıyıcısı tərəfindən onun nitqdə realizə edilməsi spesifikasiyasının öyrənilməsi keçir. Koqnitiv planda indiki, keçmiş və gələcək bərabərhüquqlu üzv götürüldüyü kimi, sahə yanaşmasında da həmin sistemin bərabərhüquqlu üzvləri olan keçmiş və indiki zamanlar sırasından gələcəyin çıxarılması reallıqdan kənar olardı.

Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında morfoloji temporalıq sahəsinin mikrosahələr üzrə tədqiqində Azərbaycan dilində 5, ingilis dilində isə 12 zaman forması nəzərə alınır.

Keçmiş zaman mikrosahəsinin əsas morfoloji komponentləri Azərbaycan dilində iki zaman forması ilə təmsil olunur. Bunlar $-di^4$ şəkilçisi ilə düzələn şühudi keçmiş zaman, $-miş^4$ və $-ib^4$ şəkilçiləri ilə əmələ gələn nəqli keçmiş zaman formalarıdır. Bu zaman formaları morfoloji keçmiş zaman mikrosahəsinin nüvəsini təşkil edir.

Nüvənin təhlili göstərir ki, ingilis dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində keçmişlik məzmununun ifadəsində müəyyən dərəcədə sıxılma olduğu aşkara çıxır. İki standart forma indiki zamana münasibətdə «yaxın» və «uzaq», «əlaqəli» və «əlaqəsiz» zonaları fərqləndirmədən keçmiş zaman sferasını təmsil edir. İngilis dilində keçmiş zaman sferasında aşkar olunan laylar Azərbaycan dilinin keçmiş zaman sferasında da vardır. Bəllidir ki, ingilis dilindəki semantik keçmiş zaman zonası müəyyən laylara bölünür və bu laylar indiki zamana nisbətdə müxtəlif uzaqlıqları əks etdirir. Yaxın və uzaq keçmiş, keçmiş və keçmişdən əvvəlkini fərqləndirmək üçün ingilis dilində dörd morfoloji formadan (*The Past Indefinite*, *The Past Continuous*, *The Past Perfect*, *The Past Perfect Continuous*) istifadə edilir ki, bunların arasında üç analitik zaman forması vardır.

Azərbaycan dilindəki morfoloji keçmiş zaman ifadə edilən iş, hal və hərəkətin əsasən təsvirinə və təsnifatına yönəldirsə, ingilis dilindəki morfoloji keçmiş zaman formaları həmin iş, hal və hərəkətə münasibətdə müxtəlif hesablanma və ya çıxış nöqtələrinə istinad edir, yəni qarşılaşdırılan dillərdə morfoloji keçmiş zaman mikrosahəsinin nüvəsini təşkil edən komponentlər öz mənalarında keçmiş hərəkətlərin müxtəlif xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Bütün bu müxtəlifliklərlə bərabər, qarşılaşdırılan dillərdə morfoloji keçmiş zaman mikrosahəsinin nüvəsini təşkil edən komponentlərin heç də hamısı nitqdə eyni dərəcədə «yükələnmiş» olmur. İngilis dili üçün morfoloji keçmiş zaman mikrosahəsinin nüvəsini təşkil edən dörd formadan biri – *The Past Indefinite Tense* digər üç analitik formadan fərqli olaraq keçmişlik mənasının ifadə edilməsində dominant rola malikdir. Davamedici zaman formaları olan *The Past Continuous* və *the Past Perfect Continuous* kommunikasiya prosesində az işlənilir. Bu isə onu göstərir ki, ingilis dilində morfoloji keçmiş zaman mikrosahəsinin nüvə komponentləri arasında analitik keçmiş zaman formaları kəmiyyət etibarilə çoxluq təşkil etsə də, nitq prosesində aparıcı mövqe sintetik *The Past Indefinite* formasına məxsusdur.

Funksional münasibətdə *The Past Indefinite* zaman formasının işlənməsi Azərbaycan dilindəki $-di^4$ şəkilçili keçmiş zaman formasının işlənməsi ilə təqribən eynidir. Azərbaycan dilində morfoloji keçmiş zaman mikrosahəsinin nüvəsini təşkil edən şühudi və nəqli keçmiş qrammемlərindən biri – $-di^4$ şəkilçili forma daha işləkdir və yüksək kommunikativ yük daşıyır. Bu forma iki şəkli əlamətlə ($-miş^4$ və $-ib^4$) çıxış edən nəqli keçmiş zaman forması ilə müqayisədə daha işləkdir və dominant rol oynayır.

Azərbaycan dilində mikrosahənin nüvə strukturunda dominantlıq edən sühudi keçmiş zaman formasının əsas komponentlər arasında ümumi çəkisi 62, 31 %-dir. Bədii üslubda bu formanın işlənməsi 65,59 %, qəzet dilində isə 42,05 % təşkil edir. Bununla belə, nəqli keçmiş zaman formasının da funksional baxımdan qeyd edilməli cəhətləri vardır. Keçmiş zaman mikrosahəsinin əsas morfoloji komponenti kimi çıxış edən *-miş⁴* və *-ib⁴* şəkilçili formalar keçmiş zaman anlayışının ifadəsində mühüm rol oynayır. Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, *-miş⁴* forması daha işlək olmaqla bədii üslubda 11,94 %, qəzet dilində 18,1 % təşkil edir. *-ib⁴* formasının ümumi çəkisi bədii dildə 6,36 %-ə, qəzet dilində 35,55 %-ə bərabərdir. *-Mış⁴* formasının bədii dildə işləkliyi *-ib⁴* formasından faiz etibarilə təxminən iki dəfə çoxdursa, qəzet dilində bu fərq elə o qədər *-ib⁴* formasının xeyrinə dəyişir. Ümumiyyətlə, mikrosahə üzrə götürdükdə, keçmiş zaman anlayışının ifadə edilməsində əsas komponentlərin ümumi çəkisi 85,67 % təşkil edir.

İngilis dilində keçmiş zaman mikrosahənin əsas morfoloji komponentləri olan formaların heç də hamısı nitq prosesində işlək deyildir. Əsas yük *the Past Indefinite* zaman formasının üzərinə düşür. Bu formanın nitq prosesində kommunikativ yükü, işləklik dərəcəsi digər üç komponentin birlikdə götürülən göstəricilərindən daha çoxdur. Məsələn, bədii üslubda *The Past Indefinite* formasının işləkliyi keçmiş zaman mikrosahəsi üzrə ümumilikdə 56,79 % (bədii üslubda 58,62 %, qəzet dilində 45,86 %) təşkil edir.

Davamedici formalar – *The Past Continuous* və *The Past Perfect Continuous* müasir ingilis dilində aşağı işləklik səviyyəsi ilə səciyyələnir. Mikrosahə üzrə həmin zaman formalarının işləkliyi müvafiq olaraq 4,02 % və 1,47 % təşkil edir. Bədii üslubda *The Past Continuous* formasının işləkliyi 3,62 %, qəzet dilində 6,4 % təşkil edir. *The Past Perfect Continuous* forması bədii üslubda 1,52 %, qəzet dilində isə 1,2 % işlənir.

Davamedici zaman formaları ilə müqayisədə *The Past Perfect* formasının kommunikativ yükü daha çoxdur. Bütövlükdə mikrosahə üzrə *The Past Perfect* formasının işləkliyi 15,86 % təşkil edir. Üslublar üzrə müqayisə etdikdə, *The Past Perfect* formasının işlənmə tezliyi bədii üslubda 14,86 %, qəzet dilində 21,73 % təşkil edir. Bu zaman formasının qəzet dilində daha çox işləndiyi diqqəti cəlb edir.

Hesablamalar göstərir ki, ingilis dilində keçmiş zaman anlayışının ifadə edilməsində əsas morfoloji komponentlərin mikrosahə üzrə ümumi çəkisi 78,14 % təşkil edir.

Araşdırılan material belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ingilis dilində keçmiş zaman mikrosahəsinin morfoloji komponentləri sırasında analitik formalar çoxluq təşkil etsə də, nitq prosesində aparıcı mövqeni yeganə sintetik forma olan *The Past Indefinite* forması tutur. Mikrosahənin dominantı olan bu zaman forması birmənəlikliyi ilə, digər zaman formalarını üslubi baxımdan əvəz etmə ehtimalının olmaması ilə səciyyələnir. Bu forma, demək olar ki,

həmişə keçmişdə baş verən konkret iş və ya hərəkəti, mövcud olmuş halı ifadə etməyə xidmət edir.

Qarşılaşdığımız dillərdə morfoloji keçmiş zaman mikrosahəsinin nüvə strukturunda müşahidə olunan müxtəliflik bir daha göstərir ki, ingilis dilində felin zaman kateqoriyası zaman nisbəti kateqoriyası ilə də sıx bağlıdır. Məlumdur ki, ingilis dilində felin təsriflənən formaları sistemində nisbi zaman müstəqil kateqoriya kimi ifadə olunur. Məsələn, indiki, keçmiş və gələcək zamanların əsas oppozisiyaları ilə yanaşı, həm də nisbi zaman oppozisiyası, öncəgəlmə, eynizamanlılıq və sonragəlmə mövcuddur. Bu fakt *the Past Continuous*, *the Past Perfect* və *the Past Perfect Continuous* zaman formalarının da nüvə komponentləri kimi fəaliyyət göstərməsini şərtləndirir. Məlumdur ki, həmin zaman formaları keçmişdə bir hərəkətin digərinə görə öncəgəlməsini xarakterizə edir.

Keçmiş zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli morfoloji komponentləri qarşılaşdırılan dillərdə keçmiş zaman mikrosahəsinin digər mikrosahələrlə funksional baxımdan müəyyən qarşılıqlı əlaqə zonasını təmsil edir. İngilis dilində həmin qarşılıqlı əlaqə zonası Azərbaycan dilində olduğundan daha genişdir. Faktiki dil materiallarının təhlili göstərir ki, ingilis dilində keçmiş zaman ideyasının ikinci dərəcəli morfoloji ifadə vasitələri arasında fel zamanlarından *the Present Indefinite*, *the Present Continuous*, *the Present Perfect* və *the Present Perfect Continuous* formaları təmsil olunur. Göründüyü kimi, bu formaların hamısı indiki zamanla bağlıdır. Onlar morfoloji keçmiş zaman mikrosahəsinin nüvəətrafi zonasına daxildir. Azərbaycan dilindəki mikrosahənin analoji zonasının təhlili göstərir ki, kəmiyyətə daha az olan ikinci dərəcəli morfoloji ifadə vasitələri funksional cəhətdən keçmiş zaman mənasını ifadə etməyə qabildir. İkinci dərəcəli morfoloji vasitələr sırasına indiki və qeyri-qəti gələcək zaman formaları daxildir. Bunların arasında üstünlük indiki zamana məxsusdur. Bu baxımdan qarşılaşdırılan dillərdə oxşarlıq aydın görünür. Müqayisə üçün deyək ki, ingilis dilində indiki zamanın qeyri-müəyyən, davamedici, perfekt və perfekt davamedici formaları keçmiş zamanı üslubi cəhətdən əvəz edə bilir.

İngilis dilində bu zaman formaları arasında əsas funksional yük *The Present Indefinite* formasının üzərinə düşür. Bu formanın keçmiş zaman anlayışının ifadə olunmasında iştirak payı ümumilikdə 6,33 % (bədi üslubda 6,42 %, qəzet dilində 5,8 %) təşkil edir. Keçmiş zaman mənasında işlənən *The Present Indefinite* forması üçün əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, o, müəyyən üslubi şəraitdə işlənir, yəni onun kateqorial zaman mənası ilə bütövlükdə kontekstin temporallığı arasında ziddiyyət olur: kontekst keçmiş göstərsə də, fel forması indiki zamanı göstərir. Belə hallarda biz indiki indiki qeyri-müəyyən zaman formasının (*The Present Indefinite*) keçmiş zaman sferasında *praesens historicum* kimi işləndiyini müşahidə edirik.

İngilis dilində keçmiş zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli morfoloji komponentləri arasında *The Present Perfect* forması funksional baxımından

bədii üslubda 4,84 %, qəzet dilində isə 6,4 % istifadə olunmuşdur. Keçmişlik məzmununun ifadə edilməsində bu formanın işləkliyi ümumilikdə 5,06 % təşkil etmişdir.

The Present Continuous və *The Present Perfect Continuous* formaları keçmiş zaman kontekstində kifayət qədər az işləkliyi ilə səciyyələnir. Bizim hesablamalara görə, *The Present Continuous* zaman formasının keçmiş zaman kontekstində işləkliyi bütövlükdə 1,25 % (bədii üslubda 1,42 %, qəzet dilində 0,13 %) təşkil etmişdir. *The Present Perfect Continuous* forması isə bədii üslubda 0,24 % təşkil etmiş, qəzet dilində ümumiyyətlə işlənməmişdir.

Azərbaycan dilində $-(y)ur^4$ şəkilçili indiki zaman formasının hərəkəti keçmiş zaman sferasına keçirməsi müəyyən funksional-semantik məqamlarla bağlıdır. Belə hallarda biz *praesens historicum* hadisəsinin şahidi oluruz. İndiki zamanın keçmiş sferasına transpozisiyası Azərbaycan dili üçün ingilis dili ilə müqayisədə daha tipik hadisədir. Fel formalarının keçmiş sferasına keçməsi hadisəsi qeyri-qəti gələcək zaman formasında da müşahidə olunur. Lakin qeyri-qəti gələcək zamanın keçmiş zaman yerində işlənməsi halları indiki zamanın keçmiş yerində işlənməsi halları ilə müqayisədə çox azdır. İndiki zamanın keçmiş yerində işlənməsi 3,43 %, qeyri-qəti gələcək zamanın işlənməsi isə 1,34 % təşkil edir. Keçmiş zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli morfoloji komponentləri arasında indiki zaman keçmiş zaman mənasında digər komponentlərin birlikdə götürülmüş cəmi qədər işlənir. Mikrosahənin ikinci dərəcəli komponentlərinin keçmiş yerində işlənməsi ümumilikdə mikrosahə üzrə 7,48 % təşkil edirsə, bunun 3,43 % indiki zamanın hesabına olur.

Keçmiş zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli morfoloji komponentləri arasında felin təsriflənməyən formaları da təmsil olunur. Keçmiş zaman mikrosahəsi üzrə Azərbaycan dilində feli sifət və feli bağlamaların funksionallığı müvafiq olaraq 1,23 % və 1,47 % faiz təşkil edir. İngilis dilində keçmiş zaman mikrosahəsində infinitiv və cerundun statistik analizi göstərir ki, infinitiv cerunddan daha işləkdir, mikrosahə üzrə ümumilikdə infinitiv 1,37 %, cerund isə 0,2 % işlənir. *Participle I* və *II* felin təsriflənməyən formaları arasında ən çox kommunikativ yük daşıyan kateqoriyadır. Bu formaların kontekstdə keçmiş zaman mənasında işlənməsi halları ümumilikdə 1,74 % təşkil edir.

İkinci dərəcəli komponentlərin mikrosahə üzrə ümumi çəkisi Azərbaycan dilində 7,48 %, ingilis dilində isə 16,76 % təşkil etmişdir.

İndiki zaman mikrosahəsinin əsas morfoloji komponentləri mikrosahənin nüvəsini təşkil edir. İngilis dilində mikrosahənin nüvəsi indiki zamanın dörd qrammeme ilə təmsil olunur: *The Present Indefinite*, *The Present Continuous*, *The Present Perfect*, *The Present Perfect Continuous*. Bu dörd formanın daşdığı ümumi funksional yük mikrosahə üzrə 81,74 % təşkil edir. Azərbaycan dilində isə mikrosahənin nüvəsini $-(y)ur^4$ şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman təmsil edir. Azərbaycan dilində indiki zaman mikrosahəsinin əsas morfoloji komponentinin funksionallığı ümumilikdə 83,30 % təşkil edir.

Azərbaycan dilində təkcə indiki zaman forması ingilis dilindəki dörd zaman formasının ifadə etdiyi bütün semantik çalarları ifadə etmək iqtidarındadır. Müq.ət:

Classes at the University begin at one p.m. (The Present Indefinite) – Universitetdə dərslər gündüz saat 1-də başlanır. They are constantly thinking of you (E.Voynich) (The Present Continuous) – Onlar daim sizin haqqınızda düşünürlər. We've known each other since we were children (S. Maugham). (The Present Perfect) – Biz bir-birimizi uşaqlıqdan tanıyıyıq. I've been waiting here for half an hour (E.Voynich). (The Present Perfect Continuous) – Yarım saatdır burada sizi gözləyirəm.

İngilis dilində dörd əsas morfoloji komponent arasındakı nisbət *The Present Indefinite* formasının daha çox kommunikativ yük daşdığını göstərir. Bu formanın mikrosahə üzrə çəkisi ümumilikdə 57,49 % təşkil edir. *The Present Indefinite* forması həm bədii üslubda (60,48 %), həm də qəzet dilində (44,06 %) yüksək işləklik dərəcəsinə malikdir.

The Present Perfect formasının mikrosahə üzrə işləkliyi 11,62 %-dir. Onun işlənmə tezliyi bədii üslubda 7,94 %, qəzet dilində 28,13 % təşkil edir. *The Present Continuous* forması kommunikativlik baxımından üçüncü yeri tutur. Mikrosahə üzrə işləkliyi 10,93 % təşkil edən bu formanın işlənmə tezliyi bədii üslubda 11,94 %, qəzet dilində 6,86 % -dir. Mikrosahə üzrə ən az işləkliyi *The Present Perfect Continuous* forması göstərir – 1,7 %. Bu forma bədii üslubda 1,62 %, qəzet dilində isə 2,07 % işlənir.

Azərbaycan dilində $-(y)ur^4$ şəkilçili indiki zaman forması həm bədii üslubda, həm də qəzet dilində geniş şəkildə işlənir. Bu formanın işləklik səviyyəsi bədii üslubda 83,47 %, qəzet dilində 82,96 % təşkil edir.

Tədqiqatda müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında *davamlı indiki zaman* kimi təqdim edilən *-maqda*² şəkilçisi ilə düzələn formanın¹ işləklik səviyyəsinə də diqqət yetirilmişdir. Müasir Azərbaycan dilində *-maqda*² şəkilçisi ilə düzələn formanın işləkliyi bədii üslubda 0,22 %, qəzet dilində isə 1,44 % təşkil edir. İndiki zaman mikrosahəsi üzrə bu formanın ümumilikdə çəkisi 0,47 % olmuşdur.

İndiki zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli morfoloji komponentlərinin Azərbaycan və ingilis dillərində qarşılaşdırılması həmin dillərdə bir sıra fərqləri ortaya çıxarır. Məsələn, indiki zaman mikrosahəsində Azərbaycan dilində ikinci dərəcəli morfoloji komponentlər ingilis dilindəki morfoloji komponentlərdən keyfiyyət baxımından fərqlənir. Azərbaycan dilində indiki zaman kontekstində qeyri-qəti gələcək zaman forması işlənir, ingilis dilində isə indiki zaman kontekstində işlənən gələcək zaman indiki, keçmiş və gələcək mənalarını özündə birləşdirən özünəməxsus bir formadır. Bu forma ingilis dilində *Gnomic Future* («qnomik gələcək») adlanır və haqqında məlumat verilən iş və ya hərəkətin zaman etibarilə keçmişdə, indiki zamanda və gələcəkdə qiymətləndirmə nöqtəyi-

¹ Müasir Azərbaycan dili, II cild, Morfolojiya. Bakı: Elm, 1980, s. 340

nəzərindən eyni olduğunu bildirir. Məsələn: *Men will be deceivers* (du Maurier) – *Kişilər aldadan olub, aldadandılar və aldadan olacaqlar*; *Boys, they all tacitly agreed, will be boys* (B. Shaw) – *Oğlanlar, sözsüz ki, oğlandılar*; *Oil will float on water* – *Neft suyun üzərində qalır*.

Bu tip nümunələrin işlənməsinə çox az təsadüf edilir. Araşdırılan faktik dil materialı göstərir ki, ingilis dilində indiki zaman kontekstində *Gnomic Future* («qnomik gələcək») formasının işlənməsi mikrosahə üzrə 0,06 % təşkil edir və ona da yalnız bədii üslubda təsadüf edilmişdir.

Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman formasının indiki zaman yerində işlənməsi bədii üslubda 1,04 %, qəzet dilində 0,36 % təşkil edir. Mikrosahə üzrə bu, 1,84 %-ə bərabərdir.

Azərbaycan dilində *-di⁴* şəkilçili keçmiş zamanın indiki zaman yerində işlənməsi daha çox müşahidə olunur. Onun işlənmə yükü mikrosahə üzrə ümumilikdə 4,95 % (bədii üslubda 6,95 %, qəzet dilində 1,72 %) olmuşdur.

İndiki zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli komponentləri kimi ingilis dilində felin vasitəli şəkilləri, Azərbaycan dilində isə felin təsriflənməyən formalarından olan feli sifət və feli bağlama çıxış edir.

İngilis dilində ikinci dərəcəli morfoloji komponentlər arasında ən yüksək tezliyə felin vasitəli şəkilləri malikdir. Nitq prosesində onların kommunikativlik yükü mikrosahə üzrə 2,82 % təşkil edir. Bütövlükdə götürüldə, ingilis dilində indiki zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli komponentləri sayca azdır, lakin felin vasitəli şəkilləri ilə müqayisədə o biri komponentlərdən daha çox işləkdir. Vasitəli şəkillərdən *Subjunctive I* müasir ingilis nitqində çox az işlənir. Adi danışq dilində *Subjunctive I* əvəzinə felin *Suppositional* şəkli işlənilir.

Felin təsriflənməyən formalarından *Participle I* və *Cerund* indiki zaman kontekstində praktik olaraq rast gəlinmədiyinə görə onlar ikinci dərəcəli morfoloji komponentlər sırasına daxil edilməmişdir.

Azərbaycan dilində indiki zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli komponentləri arasında feli sifət və feli bağlamanın, eləcə də onların əmələ gətirdikləri tərkiblərin kommunikativ yük daşımaq qabiliyyəti o qədər də yüksək deyildir. Faktiki dil materiallarının araşdırılması göstərir ki, feli sifət və feli bağlama, eləcə də onların əmələ gətirdikləri tərkiblərin indiki zaman kontekstində işlənməsi bədii üslubda müvafiq olaraq 1,96 və 1,44 % təşkil edir. İndiki zaman kontekstində işlənən feli sifətlər və feli sifət tərkibləri *-an²*, *-diq⁴*, feli bağlama və onların tərkibləri isə *-arkən²*, *-anda²*, *-araq²*, *-ib⁴*, *-diqda⁴* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir.

Gələcək zaman mikrosahəsinin əsas morfoloji komponentləri ingilis dilində faktik olaraq üç analitik zaman forması (*The Future Indefinite*, *The Future Continuous*, *The Future Perfect*), Azərbaycan dilində isə iki sintetik zaman forması (*qəti gələcək* və *qeyri-qəti gələcək*) ilə təmsil olunur. İngilis dilində *The Future Perfect Continuous* forması isə faktik olaraq nitqdə işlənmir.

İngilis və Azərbaycan dillərində gələcək zaman mikrosahəsinin morfoloji nüvələrinin qarşılaşdırılması belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu zonaya daxil

olan komponentlər bir-birindən inventar və tezlik səciyyələrinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənsələr də, funksional-semantik baxımdan onların aralarında oxşarlıq vardır.

Mikrosahənin dominant komponentləri kimi ingilis dili üçün *The Future Indefinite*, Azərbaycan dili üçün *qəti gələcək zaman* forması müəyyənləşdirilmişdir. Dominant komponentlərin qarşılaşdırılan dillərdə mikrosahə üzrə ümumi çəkisi müvafiq olaraq 41,43 % və 46,25 % təşkil edir.

The Future Indefinite və *qəti gələcək zaman* formalarının məzmununda əsas cəhət nitq momentindən sonra baş verəcək iş və ya hərəkəti, mövcud olacaq halı ifadə etməkdir. Nitq momentindən sonra baş verəcək hərəkətlər hələ icra olunmamış, gerçəkləşməmiş hərəkətlərdir. İcra olunmamış hərəkətlərin baş verib-verməməsi isə ehtimalla bağlıdır. Bunları nəzərə alan A.Axundov yazır: «gələcək zaman keçmiş və indiki zamanlarla müqayisə olunarsa, dildə nisbətən az işlənir»¹. Alimin bu mülahizəsi həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərinin materialları ilə təsdiq olunur. Aparılmış statistik hesablamalara görə, Azərbaycan dilində temporallıq makrosahəsində gələcək zaman mikrosahəsinin ümumi çəkisi 13,18 %, ingilis dilində isə 12,28 % təşkil edir. Bunun müvafiq olaraq 6,09 % və 5,08 %-i mikrosahənin dominantları olan *qəti gələcək zaman* və *The Future Indefinite* formalarının payına düşür.

Qəti gələcək zaman və *The Future Indefinite* formaları həm bədii üslubda, həm də qəzet dilində yüksək işlənmə tezliyinə malik qrammemlərdir. *Qəti gələcək zamanın* işləkliyi bədii üslubda 42 %, qəzet dilində 62,25 % təşkil edir. *The Future Indefinite* formasının işləkliyi isə bədii üslubda 40,07 %, qəzet dilində 41,43 % təşkil edir.

Mikrosahənin digər morfoloji komponentləri üçün də kommunikativ yük daşıma dərəcəsi müəyyənləşdirilmişdir. *Qeyri-qəti gələcək zaman* forması *qəti gələcək zamanla* müqayisədə təxminən iki dəfə az kommunikativ yük daşıyır. *Qeyri-qəti gələcək zaman* forması bədii üslubda 24,87 %, qəzet dilində isə 4,87 % işlənir. Onun mikrosahə üzrə ümumi çəkisi 20,87 % təşkil edir. Bu formanın qəzet dilində işləkliyi çox aşağıdır.

İngilis dilində gələcək zaman mikrosahəsinin digər morfoloji komponentlərinin kommunikativ yük daşıma dərəcəsi də çox aşağıdır. *The Future Continuous* forması bədii üslubda 1,81 %, qəzet dilində isə 1,75 % işlənir. Mikrosahə üzrə onun ümumi çəkisi 1,8 %-dir. *The Future Perfect* forması isə ondan da az işlənir (bədii üslubda – 0,11 %, qəzet dilində – 0,5 %). Onun mikrosahə üzrə ümumi işlənmə faizi 0,2 % təşkil edir.

Gələcək zaman mikrosahəsinin əsas morfoloji komponentlərinin müqayisəsi bir cəhəti də qeyd etməyə imkan verir. Azərbaycan dilindəki əsas morfoloji komponentlərin mikrosahə üzrə ümumi çəkisi (67,1 %) ingilis dilindəki əsas morfoloji vahidlərin ümumi çəkisindən (43,43 %) artıqdır. Fikrimizcə, həmin fərq bu dillərin quruluşundakı sintetikliyin və analitikliyin

¹ Axundov A.A. Felin zamanları, Bakı, 1961, s. 85.

nəticəsində meydana çıxmışdır. Məlum olduğu kimi, başqa dillərdə gələcək zaman anlayışının ifadəsində morfoloji ifadə vasitələrinin yerinə yetirdiyi funksiyaların bir çoxunu ingilis dilində leksik-qrammatik konstruksiyalar yerinə yetirir.

Gələcək zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli morfoloji komponentləri

Azərbaycan və ingilis dillərində həm inventar, həm də funksional baxımdan müxtəlif şəkildə təmsil olunmuşdur. İkinci dərəcəli komponentlər hər iki dildə gələcəklik anlayışının ifadə edilməsində kommunikativ cəhətdən təxminən bərabər yük daşıyır. Azərbaycan dilində ikinci dərəcəli komponentlərin mikrosahə üzrə ümumi çəkisi 23,48 %, ingilis dilində isə 22,17 % təşkil edir.

Azərbaycan dilində ikinci dərəcəli morfoloji komponentlər $-(y)ir^4$ şəkilçili indiki zaman, şühudi keçmiş zaman $(-di^4)$, fel şəkilləri, feli sifət və feli bağlama ilə təmsil olunmuşdur. İngilis dilində isə ikinci dərəcəli morfoloji komponentlərə *The Present Indefinite*, *The Present Continuous*, *Imperative*, *Subjunctive* və *Infinitive* aiddir. Bunların arasında $-(y)ir^4$ şəkilçili indiki zaman, *The Present Indefinite* və *The Present Continuous* formaları xüsusi yer tutur.

Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dillərində də imperativ və ya əmr şəkli gələcək zaman planı ilə məhdudlaşan temporal mənə verir. Bunun özü əmrin mənasından irəli gəlir, çünki əmr edilən iş və ya hərəkətin icra edilib-edilməməsi əmr edilən zamandan sonraya bağlıdır. Bu isə istər-istəməz gələcək zamandır.

İngilis dilində imperativ funksional baxımdan kifayət qədər geniş yayılmış strukturdur. İmperativin işlənməsi mikrosahə üzrə 7,74 % təşkil edir. İmperativin gələcək zaman kontekstində işlənməsi bədii üslubda daha geniş (10,04 %) yayılmış, qəzet üslubunda isə o, müşahidə edilməmişdir.

İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində gələcək zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli morfoloji komponentləri arasında felin əmr şəklindən əlavə, vacib və lazım şəkillərinin işlənməsi də müşahidə edilmişdir.

Tədqiqatda felin şəkillərinin (əmr, lazım, vacib) gələcək zaman mənasında işlənməsi ayrı-ayrı şəkillər üzrə deyil, bütövlükdə götürülmüşdür. Məlum olmuşdur ki, felin şəkillərinin gələcək zaman mənasında işlənməsi ümumilikdə 9,87 % təşkil etmişdir. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də fel şəkillərinin üslublar üzrə işlənməsində fərqlər müşahidə edilir, yəni felin şəkilləri gələcək zaman mənasında bədii üslubda 11,78 %, qəzet üslubunda isə 2,25 % işlənmişdir.

Gələcək zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli komponentləri arasında ingilis dilində felin vasitəli şəkillərindən *Subjunctive* kontekstdən asılı olaraq bu və ya digər zaman aidliyi bildirə bilər. *Subjunctive* formasının ümumi gələcəklik mənası hərəkətin gümanlılığı, hipotetikliyi ilə bağlı olur. *Subjunctive* formasının gələcək zaman kontekstində işlənməsi mikrosahə üzrə 3,17 % təşkil etmişdir.

Qarşılaşdırılan dillərin gələcək zaman mikrosahəsinin inventar baxımından fərqi Azərbaycan dilində $-di^4$ şəkilçili keçmiş zaman formasının gələcək

kontekstində işlənməsidir. Geniş yayılmış olmasa da, keçmiş zamanın gələcək yerində işlənməsi Azərbaycan dili üçün çox maraqlı faktdır. İngilis dilinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş zaman formalarının heç biri digər zaman kontekstində işlənmir. Azərbaycan dilində keçmiş zamanın gələcək yerində işlənməsinə daha çox bədii üslubda təsadüf olunur –2,90 %. Mikrosahə üzrə onun ümumi işləkliyi 2,4 % təşkil edir.

Gələcək zaman mikrosahəsinin ikinci dərəcəli morfoloji komponentləri arasında hər iki dil üçün kommunikativ yük daşıma cəhətdən az işləklilik nümayiş etdirənlər felin şəxssiz formalarıdır. İngilis dilində gələcək zaman kontekstində felin şəxssiz formalarından yalnız infinitiv işlənilir. İnfinitivin mikrosahədə tutduğu yer ümumilikdə 0,2 % təşkil edir. Ona yalnız bədii üslubda təsadüf edilmişdir.

Felin təsriflənməyən formalarının hərəkəti gələcək zamana aid etməsi əsas felin zaman referensiyası ilə müəyyən olunur. Azərbaycan dilində də feli sifət və feli bağlamanın gələcək zaman kontekstində işlənməsi çox az, mikrosahə üzrə müvafiq olaraq 0,32 və 0,42 % təşkil etmişdir.

İkinci dərəcəli morfoloji komponentlərin mikrosahə üzrə ümumi çəkisi qarşılaşdırılan dillər üzrə təxminən eyni olmuşdur: Azərbaycan dili üçün – 23,48 %, ingilis dili üçün – 22,17 %.

Azərbaycan və ingilis dillərində gələcək zaman mikrosahəsinin qarşılaşdırılması göstərir ki, gələcək zaman hər iki dildə özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Bu cəhətlər hər iki dilin tipoloji xüsusiyyətləri ilə izah olunmalıdır. Analitik ingilis dilində gələcək zaman mikrosahəsi daha az, Azərbaycan dilində isə daha çox qrammatikləşmə səviyyəsi ilə səciyyələnir. İngilis dilində az qrammatikləşmə səviyyəsi gələcək zamanın digər, yəni leksik ifadə vasitələri ilə kompensasiya olunur.

Dissertasiyanın «**Sintaktik temporalıq sahəsi**» adlanan *V fəslində* dildə temporalıq reallaşdıran sintaktik strukturlar tədqiq və təsvir olunur. Sintaktik temporalıq və ya sintaktik zaman mürəkkəb və az öyrənilmiş kateqoriyalardandır. Dilçilikdə sintaktik zaman kateqoriyasına münasibət birmənalı deyildir. Sintaktik zamana sadəcə fel zamanlarının, başqa sözlə morfoloji zamanın sintaksis səviyyəsinə keçirilməsi kimi yanaşaraq ondan imtina edənlər də var¹, cümlə səviyyəsində ifadə olunan sintaktik kateqoriyalar sistemini müəyyənləşdirən və həmin kateqoriyalar əsasında cümlənin sintaktik paradiqmasını tədqiq edərək müəyyənləşdirildiyi sintaktik kateqoriyalar sisteminin morfoloji kateqoriyalar sistemini təkrar etmədiyini söyləyənlər də vardır². Eyni zamanda sintaktik zaman kateqoriyasına dildə zaman münasibətlərinin ifadəsi üçün istifadə edilən, funksional cəhətdən bir-birini tamamlayaraq çox mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə olan formaların sintaktik

¹ Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Л.: Наука, 1976.

² Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. М.: МГУ, 1972.

səviyyədə birləşərək dilin kommunikativ imkanlarını təzahür etdirən toplusu kimi yanaşanlar da vardır¹.

Biz öz tədqiqatımızda sintaktik zamana və ya sintaktik temporallığa real zamanın insan təfəkküründə inikası olan perseptual zamanın dildə sintaktik vasitələrlə ifadəsinin məcmusu kimi yanaşırıq. Həmin ifadə vasitələrinə söz birləşmələri, tərkiblər, sadə və mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tipləri (tətkəribli cümlə, zaman budaq cümləsi, budaq cümlələrin bəzi tipləri) aiddir. Belə bir yanaşma temporallığın funksional-semantik sahə kimi tədqiq edilməsi ilə tamamilə uyğundur.

Temporal söz birləşmələri. Söz birləşmələri aid olduğu dilin müəyyən sintaktik qaydaları əsasında sözlərdən təşkil olunmuş nitq vahidləridir. Azərbaycan dilində sintaktik temporallığın ifadəsinə xidmət edən söz birləşmələri arasında təyini söz birləşmələri geniş yer tutur. Əldə olan materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycan dilində temporal söz birləşmələri təyini söz birləşmələrinin hər üç tipi üzrə yaranır. Bundan başqa, mürəkkəb təyini söz birləşməsi və təktərəfli təyini söz birləşməsi tipində yaranan temporal ifadələrdən də danışmaq mümkündür.

Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində olan temporal ifadələrin ikinci tərəfi əsasən zaman adları ilə (*zaman, vaxt, an, gün, həftə, ay, il, gecə, səhər, saat, dəqiqə, saniyə* və s.) ifadə olunur, birinci tərəf kimi əvəzliliklərin bəzi məna qrupları, saylar (əsasən miqdar sayları), sifətlərin bəzi semantik tipləri və s. çıxış edir. Birinci tərəfin ifadə vasitələri bir çox sintaktik vahidlərin əmələ gəlməsi zamanı təkrar olunur. Bu o deməkdir ki, belə təyini söz birləşməsinin semantik-sintaktik siması ikinci tərəfin ifadə vasitələri ilə müəyyənləşir, belə birləşmələrin sintaktik strukturunda ikinci tərəf əsas rol oynayır. Bu səbəbdən tədqiqatda müvafiq sintaktik konstruksiyalar məhz ikinci tərəfə görə nəzərdən keçirilir.

Zaman sözünün iştirakı ilə yarananlar: *bu zaman, o zaman, bir zaman, çox zaman, xeyli zaman, son zaman(lar), axır zaman(lar), hər zaman, heç zaman* və s.

Vaxt sözünün iştirakı ilə yarananlar: *bu vaxt, bir vaxtlar, o vaxt, o vaxtlar, bir vaxt, bir vaxtlar, xeyli vaxt, çox vaxt, axır vaxtlar, son vaxt, son vaxtlar, ayrı vaxt, özgə vaxt, hansı vaxt, hər vaxt, heç vaxt* və s.

Gün, gecə sözlərinin iştirakı ilə yarananlar: *bu gün, o gün, həmin gün, bir gün, hər gün, bütün gün(ü), beş gün, on gün, bu gecə, o gecə, həmin gecə, bir gecə, hər gecə* və s.

Səhər, axşam sözlərinin iştirakı ilə yarananlar: *bu səhər, o səhər, bir səhər, hər səhər, həmin səhər, bu axşam, o axşam, həmin axşam, hər axşam, hansı axşam* və s.

Saat, dəqiqə sözlərinin iştirakı yarananlar: *bu saat, o saat, həmin saat, hər saat, bu dəqiqə, o dəqiqə, həmin dəqiqə, hər dəqiqə* və s.

¹ Шаповалова Т.Е. Категория синтаксического времени в русском языке. М., 2000.

İl, ay, həftə sözlərinin iştirakı ilə yarananlar: *bu il, o il, keçən il (bildir), gələn il, cari il, iki il, yeni il, bu ay, keçən ay, beş ay (və s.), bu həftə, keçən həftə, gələn həftə* və s.

İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklində olan temporal ifadələr «qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz (ad)+mənsubiyyət şəkilçili söz» modeli üzrə əmələ gəlir. Belə ifadələrdə nominativ funksiya birinci yerdə durur. Təsadüfi deyildir ki, onların bir qismi dilin leksik sistemində günlərin, günün hissələrinin adı kimi qərarlaşmışdır. Bu qəbildən olan ifadələr daha bir cəhətinə görə diqqəti cəlb edir. Onlara xas olan əmələgəlmə üsullarının bəziləri bir-iki nümunə ilə, bəziləri isə çoxlu sayda nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Belə birləşmələrdə tərəflər öz funksiyalarına görə aşağıdakı kimi səciyyələnir: birinci tərəf daha çox zaman adlarına istinad edir; ikinci tərəf isə zamanın ya «kateqoriya»sını, ya da «dərəcə»sini dəqiqləşdirir. İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklində olan zaman mənalı birləşmələrdən aşağıdakıları qeyd etmək olar: *axşam çağı, səhər çağı, səhər çağı, çərşənbə axşamı, cümə axşamı, bayram axşamı, axşam üstü, günorta üstü; bazar ertəsi, gecə yarısı, ömrü boyu, həftə boyu, gecə vaxtı, günorta vaxtı, səhər vaxtı, yaz vaxtı, uşaq vaxtı, cavan(lıq) vaxtı, iş vaxtı, istirahət vaxtı, dovşan ili, meymun ili, at ili, ilan ili, doğum ili, vəfat ili; dönüş ili* və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində olan temporal ifadələr yiyəlik halda olan söz (isim)+mənsubiyyət şəkilçili söz modeli üzrə əmələ gəlir. Bu cür ifadələrin sintaktik zaman bildirməsi onların cümlədə hansı üzv məqamında çıxış etməsi ilə bağlıdır. Müvafiq zaman mənalı ifadə ismin adlıq halında sintaktik zaman bildirmir, lakin məkani hal şəkilçiləri qəbul etdikləri hallarda həmin mənanı ifadə edir. Məsələn: *Hər şey **Rasimin toyundan** başladı. Nəhayət, səhər altının yarısında küçədəki avtomatdan zəng eləyəndə cavab çıxdı* (Anar). *Yanvarın ikisində təzə iş yerinə gəldim* (Anar).

Yuxarıdakı cümlələrdə *Rəşidin toyu, altının yarısı, yanvarın ikisi* təyini söz birləşmələri mətndən kənarında sintaktik zaman bildirmir, lakin nominativ vahid kimi *altının yarısı, yanvarın ikisi* söz birləşmələri, əlbəttə, müəyyən saata və müvafiq ayın müəyyən gününə işarə edir. Həmin model üzrə başqa zaman mənalı ifadələr də düzəltmək olar: *birin yarısı, ... on ikinin yarısı; yanvarın üçü, fevralın beşi* və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində olan zaman mənalı ifadələrin əmələ gəlməsinin başqa bir üsulu da vardır. Ay sözü, yaxud ay adları, *il* sözü, yaxud *il* adları *əvvəl, orta, axır, son* sözləri ilə birləşməklə sintaktik vahidlər əmələ gətirir: *ayın əvvəli (axırı, ortası, sonu), oktyabrın əvvəli, fevralın sonu, mayın ortası, ilin əvvəli, ilin sonunda* və s. Bu qəbildən olan söz birləşmələri sintaktik zamanı ifadə etmək üçün müvafiq morfoloji formada olmalıdır: *ilin əvvəlində, ilin sonunda, ayın axırında* və s.

İngilis dilində temporal söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində zaman adları, zaman zərfləri, sözlönlər xüsusi rol oynayır. Zaman adlarına günün hissələrinin adları, günlərin subyektiv zamana görə bölgüsü ilə bağlı ifadələr, həftənin günlərinin adları, ay adları, fəsil adları, *il* adları və s. daxildir. Bu

sözlərin zaman anlayışı ilə bağlı olması heç kəsə şübhə doğurmur. Zamanı ifadə etmək onların nominativ funksiyasıdır. İngilis ictimai şüurunda mövcud olan, ingilislər üçün dünyanın konseptual modelinə daxil olub ən mühüm zaman anlayışlarını ifadə edən bu sözlər nominativ funksiyada leksik temporal qrupun əsasını təşkil edir. Həmin leksik vahidlər dilin sintaktik qayda-qanunları əsasında başqa söz kateqoriyaları (işarə əvəzlilikləri, sifətlər, saylar) ilə əlaqəyə girərək sintaktik temporallığın ifadəsində söz birləşməsi səviyyəsində iştirak edir. Məsələn: *this morning, that morning, the following morning, next morning, every morning, evening meal «şam yeməyi», evening dress, at the seven o'clock, at (the) moment, this moment, on Sundays, from March till September, in the autumn, next spring, from year to year, year by year, from time to time, some time or other, after a short pause* və s.

Temporallığın tərkiblərlə ifadəsi. Söz birləşmələri kimi, tərkiblər də dilin qrammatik qanunları əsasında nitqdə birləşmələr şəklində təzahür edən sintaktik vahidlərdir. Azərbaycan və ingilis dillərində tərkiblər felin təsriylənən formaları əsasında yaranır. Temporal birləşmə əmələ gətirmək xüsusiyyəti Azərbaycan dilində feli sifət və feli bağlama, ingilis dilində isə feli sifət və cerunda xasdır.

Temporallığın təktərkibli cümlələrlə ifadəsi. Təktərkibli cümlələrdə cümlənin bütövlükdə temporal semantikasi baş üzvün təqdim edilməsi üsulu ilə müəyyən edilir. Təktərkibli cümlələrin növlərindən yalnız ikisi adlıq və şəxssiz cümlələr tədqiqatda araşdırılmışdır.

Adlıq cümlələrin semantikasi cümlə modeli, həmin modelin leksik cəhətdən dolğunlaşması və kontekst kimi komponentlər əsasında formalaşır, ona görə də hər hansı bir əşyanın, hadisənin mövcud olmasının, varlığının intonasiyanın köməyi ilə təsdiq və ya inkar edilməsi adlıq cümlələr üçün invariant mənə hesab olunur. Adlıq cümlələr üçün invariant hesab olunan mənənin daşıyıcısı o söz hesab olunur ki, o, əşyavilik kimi ümumi kateqorial mənəyə malik olsun. Bu da adlıq halda olan sözdür. Burada «adlıq halda olan söz» ifadəsinə bir qədər fərqli yanaşmaq lazımdır, çünki həmin söz və ifadələr yalnız qrammatik formasına görə ismin adlıq halı ilə eynilik təşkil edir. Əslində həmin sözlərdə adlandırma və ya nominasiya vardır. Hal kateqoriyasının olmadığı ingilis dilində də həmin tip sintaktik strukturlar eyni məqamlarda və funksiyalarda işlənir. Belə sintaktik strukturlar nominativ cümlələr adlanır. Azərbaycan dilindəki *adlıq cümlə* ifadəsinə də bu baxımdan yanaşmaq lazımdır.

Adlıq cümlələr real modalıq və indiki zaman mənəsi təzahür etdirir. Adlıq cümlələrin strukturunda mövcud olmaya, yəni nitq momenti ilə eyni zamanda mövcudluğa işarə edən sintaktik indiki zaman reallaşır. Məsələn: *Səngərlər. Tələş. Ölənələr və yaralananlar*¹. *A cavern. In the middle, a boiling cauldron* (W.Shakespeare). Nümunələrdən görüldüyü kimi, burada vaxt, zaman bildirən

¹ Misallar Q.Kazımovdan götürülmüşdür. Bax: Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004, s. 192.

heç bir leksik vahid yoxdur. Bununla belə, müəyyən hadisə və ya prosesin mövcudluğu göz önündədir. Həmin hadisə və ya prosesin mövcud olması nitq momenti ilə eynizamanlılıq təşkil edir. Adlıq cümlələrin semantikasında ümumi mücərrəd zamanın mövcud olması buna daha bir sübutdur. Mövcudolma həmişə indiki zamanla bağlıdır.

Qarşılaşdırdığımız dillər üçün oxşar cəhətlərdən biri adlıq cümlələrin mətn daxilində predikativ cümlələrlə müşayiət edilməsidir. Bu hal onların cümlə kimi dərk olunmasına kömək edir. Nümunələr:

Kişinin evi. Axşamçağı. Kişi bir küncdə oturub mizin üstündəki bir qalaq plastilindən nəşə düzəldir (Elçin). 1929-cu il. *Hadrut. Sübh tezdən. Qusların səsi, qoyun-quzunun mələşməsi eşidilir* (Elçin). *The Wimpole Street laboratory. Midnight. Nobody in the room. The clock on the mantelpiece strikes twelve. The fire is not alight: it is a summer night* (B.Shaw).

Adlıq cümlələrin əşya, hadisə və proseslərin təsvir məqamında işlənməsi geniş şəkildə müşahidə olunur. Təsvir məqamında obyektiv gerçəkliyin məkan və zaman münasibətləri qarşılıqlı şəkildə təzahür edir. Adlıq cümlələrdə temporallığı ifadə edən leksik vasitələr arasında mənasında zaman anlayışı olan isimlər (əsasən günün hissələrinin, həftə günlərinin, fəsillərin və ayların adları), sıra saylarının *il* ismi ilə əmələ gətirdiyi söz birləşmələri daha çox seçilir:

İyun. 1953-cü il. *Bu gün işdən qayıdan zaman. Boru zavodunun keçdim yanından* (N.Xəzri). *Kişinin evi. Axşam. Kişi oturub qəzetlərə baxır. ... Bağça. Günorta. Lider bir əli ilə qarnını tutub... 1997-ci ilin payızının əvvəlləri. Kişinin evi. Səhər tezdən* (Elçin). **Night.** *A lady's bed-chamber in Bulgaria, in a small town near the Dragoman Pass, late in November in the year 1885* (B. Shaw). **The sixth of March, 1886** (B. Shaw). **Another five days.** *Then Brenda came to Hilton again* (E.Waugh).

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, adlıq cümlələrdə temporal semantika ismin kateqorial mənası ilə təsbit olunur, adlandırma eyni zamanda adlandırılanın mövcudluğunu müəyyən edir.

Şəxssiz cümlələrlə temporallığın ifadəsi zaman bildirən söz və ifadələrin predikativ vəzifədə işlənməsi ilə bağlıdır. Bu məsələdə ingilis və Azərbaycan dillərində oxşarlıq özünü büruzə verir.

Hər iki dildə şəxssiz cümlələr üzərində aparılan müşahidələr onların xeyli hissəsinin zaman bildirdiyi qənaətinə gəlməyə əsas verir. Zaman bildirən şəxssiz cümlələr ismi xəbərlı şəxssiz cümlələrdən ibarət olur. Onların yaranmasında temporal söz və söz birləşmələri iştirak edir. Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələrdə xəbərlə təsəvvür edilən fikir predmetinin, məzmununun indiki zamana aidliyi *-dir*⁴ xəbərlılik şəkilçisi, keçmiş zamana aidliyi *idi, imiş* bağlamaları, gələcək zamana aidliyi isə *olmaq* feli ilə reallaşır. İngilis dilində isə indiki zamana aidlik *to be* felinin üçüncü şəxsin təkində işlənən *is* forması, keçmiş zamana aidlik həmin felin *was* forması, gələcək zamana aidlik isə *will be* forması ilə reallaşır. Nitq prosesində əsasən indiki və keçmiş zamanlara aid şəxssiz cümlələr istifadə edilir. Azərbaycan dilində keçmiş zamanda *idi* bağlaması ilə

işlənən şəxssiz cümlələrə daha çox rast gəlmək olar, *imiş* bağlaması ilə olan şəxssiz cümlələrə isə təsadüf edilmir. Eyni fikri gələcək zamanı *olmaq* feli ilə əmələ gələn şəxssiz cümlələrə də şamil etmək olar. İngilis dilində də gələcək zamana aid şəxssiz cümlələrə təsadüf edilmir. Şəxssiz cümlələrin xeyli hissəsi təsvir məqsədilə işlənir. Nitq fəaliyyətində bir çox hallarda sintaktik zaman bir proses kimi təqdim olunur. Məsələn: *Yay idi, qovunun təzəcə ağaran vaxtı idi* (Ə.Əylisli). *Səhər beşin yarısı idi* (Anar). *İlin-ayın axır çərşənbəsi idi* (İ.Şıxlı). *It was a dry cold night* (Ch.Dickens). *It was a fine day, early in spring* (S.Maugham).

Temporallığın mürəkkəb cümlələrlə ifadəsi. Temporallıq mürəkkəb cümlənin müxtəlif növləri və tipləri ilə ifadə olunur. Tabesiz mürəkkəb cümlədə zaman bildirən tərkib hissələrinin işlənməsi informativ məqsəd daşıyıb, müəyyən müddətin keçməsinə ifadə edir:

Bir az keçdi, mahal hakimi gəldi. Bir az keçdi, atlar daha da şiddətlə başladılar kişnəməyə (C.Məmmədquluzadə). ... **Sonra vaxt olar, danışarıq** (N.Vəzirov).

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə zaman bildirən tərkib hissələri həm baş cümlədə, həm də budaq cümlədə özünü göstərir. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə zaman bildirən tərkib hissələr ən çox zərflik (zaman) budaq cümləsi, şərt budaq cümləsi və qismən təyin, tamamlıq və səbəb budaq cümləsində təzahür edir.

Zaman budaq cümləsi baş cümlədə baş verən hərəkət və hadisənin zamanını bildirir. O, baş cümləyə Azərbaycan dilində *ki* bağlayıcısı, *o zaman ki, elə ki, nə qədər ki* və s. bağlayıcı sözlərin, ingilis dilində isə *when, before, after, as* kimi bağlayıcıların köməyi ilə daxil edilir. Zaman budaq cümləsinin baş cümləyə görə mövqeyi iki cür təzahür edir: prepozitiv və postpozitiv.

İngilis dilində prepozitiv və postpozitiv mövqeyə malik zaman budaq cümlələri baş cümləyə *when, before, after, as, as soon as, while* və s. bağlayıcılarla bağlanır: **When the moon rose, he flew back to the Happy Prince** (O.Wilde). **When they reached the ground, Arrowhead intimated his intention to go towards the fire, and...** (J.F.Cooper).

Bu qəbildən olan zaman budaq cümlələrinin Azərbaycan dilində müqabili feli bağlama tərkibi ilə ifadə olunmuş zaman zərfliyi (I), yaxud *elə ki* bağlayıcı vasitəsi ilə baş cümləyə daxil edilən zaman budaq cümləsidir (II): **Ay doğanda, o, xoşbəxt şahzadənin yanına uçub gəldi** (I). **Elə ki ay doğdu, o, xoşbəxt şahzadənin yanına uçub gəldi** (II).

Budaq cümlənin postpozitiv mövqedə işləndiyi nümunələr: **And he was sorry and surprised when she passed from his sight through one of the hundred doors** (J.Galsworthy). **I've been talking to such a delightful person – just the type you see when go into the cities** (J.Galsworthy).

Azərbaycan dilində belə cümlələrin müqabili o qədər də müəyyən deyildir. Birinci cümlədəki budaq cümləni əvvəldə gələn zaman zərfliyi, yaxud zaman budaq cümləsi kimi vermək olar. İkinci cümlənin budaq cümləsini yalnız

feli bağlama tərkibi ilə ifadə olunmuş zaman zərfliyi şəklində vermək olar (*eynən siz şəhərə gedərkən gördüyünüz şəxs kimi*).

Temporallığın digər budaq cümlələrlə ifadəsi dissertasiyada geniş təhlil olunur. Eyni zamanda temporallığın təsviri yolla və emfatik vasitə ilə ifadəsinə toxunulur.

Temporallığın Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında kontrastiv-tipoloji araşdırılması aşağıdakı **nəticələri** çıxarmağa imkan verir:

1. Dil və təfəkkür problemi ilə əlaqədar olub müəyyən qanunauyğunluqlarla nizamlanan linqvistik temporallıq sahəsi perseptual zaman kateqoriyasının universal semioloji funksional-semantik nüvə-invariant ətrafında bütöv halında toplaşan dil və nitq vahidlərindən ibarətdir ki, bunlar da linqvistik təhlilin müxtəlif səviyyələrinə aiddir. Sahənin əsasında dayanan mənə, yəni semantik funksiyalar onun sabit təməlini əmələ gətirir, bununla da danşanın və ya subyektin təfəkkür, nəticə etibarilə kommunikativ fəaliyyəti gerçəkləşir.

2. Temporallığa, başqa sözlə, dil zamanına sahə nəzəriyyəsi prizmasından baxış dili obyektiv gerçəkliklə təfəkkür vasitəsilə əlaqəli olan anlayış kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Müxtəlif xalqların nümayəndələri əksər hallarda bəşəriyyət üçün ümumi və ya çox oxşar olan təfəkkür kateqoriyalarından istifadə edir. Eyni zamanda belə bir hal da etiraf olunmalıdır ki, ayrı-ayrı milli mədəniyyət mənsubları özünəməxsus təfəkkür stereotiplərinə malikdir. Bu baxımdan temporallıq makrosahəsinin və onun tərkib hissələri olan mikrosahələrin məzmun və funksional-kommunikativ səciyyəsi göstərir ki, onlarda Azərbaycan və ingilis dillərinin daşıyıcıları tərəfindən gerçəkliyin temporal strukturunun dərk edilməsində milli özünəməxsusluqlar əks olunur.

3. Azərbaycan və ingilis dillərində temporallıq makrosahəsinin və onu əmələ gətirən mikrosahələrin qarşılaşdırılması əsasında əldə olunan nəticələr kifayət qədər inamlı şəkildə belə bir faktı təsdiqləməyə imkan verir ki, qarşılaşdırılan Azərbaycan və ingilis dillərində temporallığın sahə strukturunda mühüm əlamətlərin ümumiliyi ilə yanaşı, onların struktur xüsusiyyətləri, nomenklaturası, makro- və mikrosahə konstituentlərinin nitq aktında reallaşması, bir-biri ilə əlaqəsi baxımdan fərqli cəhətlər vardır.

4. Azərbaycan və ingilis dillərində temporallığın sahə strukturunda ən ümumi mühüm əlamətlər sahənin üfqi və şaquli üzvlənməsində təzahür edir. Sahənin strukturu hər iki dilin morfoloji, sintaktik və leksik səviyyələrinə aid dil vahidlərinin invariant zaman mənası ətrafında birləşərək gerçəkliyin zaman əlaqələrini və münasibətlərini ifadə etməsi ilə səciyyələnir (şaquli üzvlənmə). Bu strukturda vahid invariant zaman məzmunu keçmiş, indiki və gələcək olmaqla oxşar sahələrə bölünür (üfqi üzvlənmə).

5. Sahənin təşkilində ümumi cəhət onun nüvə və periferiyaya bölünməsidir. Qarşılaşdırılan dillərdə temporallıq sahəsinin nüvəsi morfoloji zaman kateqoriyası, yəni nitq momentinə münasibətdə eynizamanlılıq, öncəgəlmə və sonragəlmə kimi müxtəlif diferensial əlamətlərlə qarşı-qarşıya qoyulan qrammatik fel formaları sistemi ilə təmsil olunur. Hər iki dildə morfoloji zaman kateqoriyası əsasən

təsriflənən felin xəbər şəkli (indikativ) ilə məhdudlaşır. Temporallıq sahəsinin periferiyası temporal leksik vasitələrlə təmsil olunur. Sintaktik temporal ifadə vasitələri nüvətrafi zona əmələ gətirir.

6. Azərbaycan və ingilis dillərində zamanın müxtəlif ifadə vasitələrinin semantik zənginliyinə və rəngarəngliyinə rəğmən, temporallıq sahəsinin əsas və başlıca ifadə vasitəsi kimi morfoloji zaman və ya morfoloji temporallıq kateqoriyası hesab olunmalıdır, çünki zamanın morfoloji yolla ifadəsi temporal münasibətlərin reallaşmasında məcburiliyi, müntəzəmliyi və ümumiliyi ilə xarakterizə olunur.

7. Qarşılaşdırılan dillərdə temporal münasibətlərin reallaşmasında temporal leksik vasitələr ya aparıcı, ya da dəqiqləşdirici və ya konkretləşdirici rola malik olur. Temporal leksik vasitələrlə felin zaman formaları arasında qarşılıqlı əlaqə əsasən üç tipdə təzahür edir: semantik uzlaşma, semantik uyğunsuzluq və neytrallıq münasibəti. Semantik uzlaşma münasibətində leksik vasitə və fel forması üçün uyğun, oxşar semalar xarakterikdir. Semantik uyğunsuzluq leksik vasitə və fel forması üçün ümumi semaların olmaması ilə səciyyələnir. Belə uyğunsuzluq ya fel formasının digər bir zaman planına transpozisiyası ilə nəticələnir, ya da fel formasının və leksik vasitənin bir araya gəlməməsinə və ya birləşmə əmələ gətirməməsinə səbəb olur. Məsələn, semantik komponentlərinin uyğunsuzluğu səbəbindən keçmiş zaman sferasına aid leksik vasitələr gələcək zamana və əmr şəklinə aid fel formaları ilə birləşmə əmələ gətirə bilmir.

8. Temporal leksik vasitələrin semantikasında leksik və qrammatik mənaların qarşılıqlı əlaqəsi təzahür edir. Bir tərəfdən, tədqiq edilən söz və söz birləşmələrində müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, müddət, uzunluq, başlanğıc və ya son hədd, ardıcılıq, fasiləlilik və s. xalis semantik temporal əlamətlər təzahür edir, digər tərəfdən, temporal leksik vasitələrin semantikasında nitq momentinə münasibətdə eynizamanlılıq, öncəgəlmə və sonragəlmə kimi qrammatik zaman mənaları ilə oxşar komponentləri fərqləndirmək olur. Sonuncular temporal leksik vasitələrin semantikasında ikinci dərəcəli, nisbi səciyyə daşıyır.

9. Azərbaycan və ingilis dillərində sintaktik temporallıq sahəsi gerçəkliyin zaman münasibətlərini dilin sintaktik səviyyəsində reallaşdıran strukturlarla təmsil olunur. Sintaktik zamandan və ya sintaktik temporallıqdan o halda danışmaq olar ki, o, müvafiq sintaktik vahid vasitəsilə ifadə edilmiş olsun. Müəyyən edilmişdir ki, qarşılaşdırılan dillərdə zamanı sintaktik səviyyədə söz birləşmələri, tərkiblər və cümlələr reallaşdırır. Azərbaycan və ingilis dillərinin materiallarının təhlili göstərir ki, temporallığın ifadəsində ismi və feli söz birləşmələri, feli tərkiblər mühüm rol oynayır. Sintaktik zamanın bu dillərdə cümlə səviyyəsində ifadə vasitələri arasında adlıq, şəxssiz, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinə rast gəlmək olur. Sintaktik temporallığın reallaşdırılmasında başlıca sintaktik struktur zaman budaq cümləsidir.

Tədqiqatın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı əsərlərdə əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 324 s. (*monoqrafiya*).
2. Temporal leksika. Bakı: Nurlan, 2008, 142 s. (*monoqrafiya*).
- 3.«Temporallıq» termini haqqında // **Terminologiya məsələləri**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2003, s. 137-140.
- 4.Linqvistik zaman kateqoriyasına müxtəlif yanaşmalar // **Tədqiqlər, III buraxılış**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2003, s. 72-79.
5. İngilis dili leksik temporallıq sahəsinin struktur-semantik modeli // **Tədqiqlər, I buraxılış**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2004, s. 79-87.
6. Azərbaycan dili leksik temporallıq sahəsinin struktur-semantik modeli // **Milli-mədəni irsimiz ən qiymətli sərvətimizdir**. AR Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin keçirdiyi elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2004, s. 85-89.
7. *Time* sözünün semantik təhlili və Azərbaycan dilində qarşılığı // **Tədqiqlər, II buraxılış**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2004, s. 225-231.
8. *Sahə* termini və sahə nəzəriyyəsi haqqında bəzi qeydlər // **Terminologiya məsələləri**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2004, s. 101-106.
9. Dilçilikdə sahə metodu haqqında // **Tədqiqlər-3**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2004, s. 19-27.
10. Leksik temporallıq sahəsinin struktur-semantik modeli (ingilis və Azərb. dilləri materialı üzrə) // **Azərb. MEA Xəbərləri**, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2004, № 3-4, s. 126-134.
11. Dildə zaman anlayışı ilə bağlı bəzi terminlər haqqında // **Tədqiqlər-4**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2004, s. 107-115.
12. Temporallığın sahə quruluşu (Azərb. dili materialları əsasında) // **Türkologiya**, Bakı, 2005, № 3-4, s. 20-29.
13. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində olan temporal ifadələr // **Dilçilik məsələləri, 3**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2005, s. 36-41.
14. Zaman anlayışı ilə bağlı bəzi dilçilik terminləri haqqında // **Terminologiya məsələləri**, AMEA Terminologiya Komissiyası, Bakı: Elm, 2005, s. 111-119.
15. Feli tərkiblərlə ifadə olunan temporal ifadələr. // **Tədqiqlər-1**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2006, s. 43-49.
16. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində olan temporal ifadələr // **Tədqiqlər-2**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2006, s. 19-23.
17. Temporallıq sahəsi konstituentlərinin semantik funksiyaları (Azərbaycan dili materialı üzrə) // **Azərb. MEA Xəbərləri**, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2006, № 1, s. 82-90.

18. İngilis dilində sintaktik temporallığın ifadəsində zaman adlarının rolu // **Tədqiqlər-3**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2006, s. 228-233.
19. İngilis dilində sintaktik temporallığın ifadəsində zaman adlarının rolu (II məqalə) // **Tədqiqlər-4**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Elm, 2006, s. 273-280.
20. Temporal leksikanın semantik təsnifatı // **Azərbaycan MEA Xəbərləri**, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2006, № 2-4, s. 140-148.
21. Temporal sahəsinin üfüqi strukturu // **Türkologiya**, 2007, № 1-2, s. 46-52.
22. Sintaktik temporallıq və ya sintaktik zaman haqqında bəzi qeydlər // **Azərbaycan MEA Xəbərləri**, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2007, № 1, s.127-133.
23. Azərbaycan və ingilis dillərində indiki zaman mikrosahəsi // **Terminologiya məsələləri**, AMEA Terminologiya Komissiyası, Bakı: Elm, 2007, s. 89-98.
24. Azərbaycan və ingilis dillərində keçmiş zaman mikrosahəsi // **Tədqiqlər-2**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2007, s. 362-377.
25. Azərbaycan və ingilis dillərində gələcək zaman mikrosahəsi // **Tədqiqlər-3**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2007, s.193-208.
26. Temporal münasibətlərin mürəkkəb cümlələrlə ifadəsi // **Tədqiqlər-4**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2007, s. 27-32.
27. Temporal terminlər haqqında // **Terminologiya məsələləri**, AMEA Terminologiya Komissiyası, Bakı: Elm, 2008, s. 150-155.
28. Temporallığın tərkibli cümlələrlə ifadəsi // **Tədqiqlər-1**, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Elm, 2008, s. 50-56.

The field of temporality in the language
(on the materials of the Azerbaijani and English languages)

SUMMARY

Temporality is an objective-subjective category correlated to the real time, on the one hand, to the projection of temporal relations of reality on the human mind, i.e. conceptual and perceptual time, on the other. From linguistic point of view, temporality is a semantic category reflecting apperception by man the time of designated situations and their elements relative to speaker's moment of speech or to another reference point. Therewith, temporality is a functional-semantic field, based on the mentioned semantic category, covering, in one or another language, a group of morphological, syntactical and lexical means of expression used to express different variants of the given semantic category.

The dissertation is dedicated to the revelation of the complex of means of expression of temporality in different levels of the Azerbaijani and English languages, and the contrastive investigation of structural, semantic and functional peculiarities of the field.

The investigation consists of an introduction, five chapters, conclusion, a list of used literature and supplements. **The Introduction** substantiates the choice of the theme and its topicality, defines the aims and tasks of the research, and formulates its novelty, theoretical and practical significance.

The First Chapter throws light upon such issues as multiple-aspect nature of the universal category of time, relationship between physical, logical-philosophical and linguistic times, chronological time parameter, and moment of time, moment of speech or moment of speaking.

The Second Chapter defines the horizontal and vertical structure of the field of temporality, investigates the semantic functions of the field's constituents

The Third Chapter defines the selection criteria of the key words in the semantic structure of the field of temporality, presents the structural-semantic model of the field of temporality on the bases of the materials of contrasted languages, and gives the semantic classification of temporal lexicon from the point of view of their relation to verb tense forms.

The Fourth Chapter studies the main and secondary components of the field of morphological temporality considered to be the nucleus or center of macrofield of temporality, and gives the statistical indexes of usage frequency of those components.

The Fifth Chapter deals with the field of syntactical temporality, reveals the syntactical structures realizing temporality in the contrasted languages.

The Conclusion summarizes the results of the investigation.

The dissertation reaches its end with a list of the used literature and supplements

Поле темпоральности в языке
(по материалам азербайджанского и английского языков)

РЕЗЮМЕ

Темпоральность является объективно-субъективной категории, соотносенная, с одной стороны, с реальным временем, с другой – с отражением временных отношений действительности в сознании людей, т.е. с концептуальным и перцептуальным временем. С лингвистической точки зрения, темпоральность – это семантическая категория, отражающая восприятие и осмысление человеком времени обозначаемых ситуаций и их элементов по отношению к моменту речи говорящего или иной точке отсчета. Вместе с тем темпоральность – это базирующееся на данной семантической категории функционально-семантическое поле, охватывающее группировки морфологических, синтаксических и лексических средств языка, используемых для выражения различных вариантов данной семантической категории. Диссертация посвящена выявлению комплекса равноуровневых средств выражения поля темпоральности в азербайджанском и английском языках, контрастивному изучению структурных, семантических и функциональных особенностей конститuentов поля.

Работа состоит из введения, пяти глав, заключения, списков использованной литературы и приложений. **Во введении** обоснованы выбор темы и актуальность ее разработки, определены цель и задачи исследования, отмечены но визна и научно-теоретическая и практическая значимость, указаны методы исследования, материалы и программное обеспечение, даны сведения об апробации работы и сформулированы основные положения, выносимые на защиту.

В первой главе исследуются такие общетеоретические вопросы как многоаспектность универсальной категории времени, соотношения физической, логико-философской и языковой времени, хронологический временный параметр, момент времени, момент речи и говорения.

Во второй главе определены горизонтальная и вертикальная структура поля темпоральности и выявлены семантические функции конститuentов данного поля в исследуемых языках.

В третьей главе исследуется лексическое поле темпоральности, определяется критерии выбора ключевых слов в семантической структуре поля, структурируется структурно-семантическая модель лексического поля темпоральности на основе выбранных из разных словарей слов исследуемых языков, дается семантическая классификация темпоральной лексики с точки зрения их соотношения с глагольно-временными формами.

В четвертой главе анализируется морфологическое поле темпоральности, определяются основные и второстепенные компоненты поля, даются частотно-статистические данные употребления этих компонентов в исследуемых языках.

В пятой главе исследуется синтаксическое поле темпоральности, выявляются синтаксические структуры реализующие темпоральные отношения на уровне синтаксиса.

В заключении обобщены основные результаты исследования.

**Национальная Академия Наук Азербайджана
Институт языкознания им. Насими**

на правах рукописи

Илхам Микаил оглу Тахиров

ПОЛЕ ТЕМПОРАЛЬНОСТИ В ЯЗЫКЕ

(по материалам азербайджанского и английского языков)

Специальность: 10.02.19 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук

Баку – 2008